

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№4 (64) 2016

қазан, қараша, желтоқсан, 2016
октябрь, ноябрь, декабрь, 2016

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялык кеңес:

М.Малбаков, филология ғылымдарының докторы, проф. (бас редактор); **Ө.Т.Қайдар**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Р.Г. Сыздық**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **Ө.Айтбайұлы**, ҚР ҰҒА-ның академигі; **К.Ш.Хұсайын**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, проф. ҚР ҰҒА-ның корр. мүшесі; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Кирхнер**, Ю.Либих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Н.Демир**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **М.М.Махмудов**, Әзірбайжан Республикасы Ғылым академиясы Тіл білімі институты директорының орынбасары, филология ғылымдарының докторы, проф.; **С.Ж.Мусаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Қырғыз Республикасы Ғылым академиясының корр. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, проф.; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, проф.; **А.Фазылжанова**, филология ғылымдарының кандидаты; **А.Хабиева**, филология ғылымдарының кандидаты; **Д.К.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакция алқасы:

Ж.Манкеева, филология ғылымдарының докторы, проф. (нөмірдің жауапты редакторы), **А.Әмірбекова**, филология ғылымдарының кандидаты, **А.Шормақова**, кіші ғылыми қызметкер (жауапты шығарушылар).

Редакционный совет:

М.Малбаков, доктор филологических наук, проф. (главный редактор); **А.Т.Қайдар**, академик НАН РК; **Р.Г.Сыздық**, академик НАН РК; **К.Ш. Хусайын**, доктор филологических наук, проф.; **О.Айтбайұлы**, академик НАН РК; **З.Базарбаева**, доктор филологических наук, проф., член корр. НАН РК; **Т.Жанұзақов**, доктор филологических наук, проф.; **А.Жүнісбек**, доктор филологических наук, проф.; **Н.Уәли**, доктор филологических наук, проф.; **Ж.Манкеева**, доктор филологических наук, проф.; **М.Кирхнер**, профессор Гиссенского университета им. Ю.Либиха (Германия); **Н.Демир**, профессор университета Хаджеттепе (Турция); **М.Махмудов**, доктор филологических наук, проф., заместитель директора Института языкознания Академии наук Республики Азербайджан; **С.Ж.Мусаев**, доктор филологических наук, проф., член корр. Академии наук Кыргызской Республики, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И.Арабаева; **М.Джусупов**, доктор филологических наук, проф., Узбекский государственный университет иностранных языков.; **А.Фазылжанова**, кандидат филологических наук; **А.Хабиева**, кандидат филологических наук; **Д.К.Шомфай**, доктор PhD по специальности алтаистика, научный сотрудник Института этнологии Венгерской Академии наук.

Редакционная коллегия:

Ж.Манкеева, доктор филологических наук, проф. (ответственный редактор номера), **А.Амирбекова**, кандидат филологических наук, **А.Шормақова** младший научный сотрудник (ответственные выпускающие).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен

05.03.2001 жылы берілді

Государственный регистрационный

№1799-ж выдан 05.03.2001 года Министерством культуры,

информации и общественного согласия

Ж.А.Манкеева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының лексикология
бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ АРХЕТИПТІК СИПАТЫ

Аннотация: Ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы әрі көрінер жері – ұлттық мәдениет. Мәдениет халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, діліне, моральдік нормаларына қарай адамға, өмір-өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы – тіл. Мәдениетіміз бен тарихымызды қазақ тілінің қатпарларынан іздеп, ұлттымыздың адамзат мәдениеті аралығындағы орнын анықтау, оның рухани түбін білу үшін ұлттық тілге тереңдей үнілу ғылыми тұрғыдан дұрыс жол-бағыт екенін қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыт пен лингвомәдениеттанымдық негіздер көрсетіп отыр.

Тірек сөздер: рухани мәдениет, антропоцентристік бағыт, прецеденттер, «әлем бейнесі», архетип, символдық сипат.

Ж.А.Манкеева

Заведующий отделом лексикологии Института языкознания
им. А. Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ КАЗАХСКОГО МИРА

Аннотация: Среда и место проявления национального мировоззрения - национальная культура. Культура проявляется в произведениях народа на протяжении тысячелетий, в них накапливаются духовные изыскания общества и личности, мудрость и нравственность народа. В каждой культуре формируются представления о мире, окружающем мире. Потому что каждая культура в зависимости от времени, ментальности, моральных норм формирует свою систему взглядов на человека, жизнь и смерть, поступки человека, красоту и другие основные ценности, существующие у каждого народа. С этой точки зрения язык - видимый, распространенный, сохраненный инструмент. В современном языкознании когнитивное направление и лингвокультурологические основы указывают

на то, что поиск нашей культуры и истории в казахском языке, углубление в национальный язык для определения места нашей нации среди человеческой культуры, познания ее духовного источника - это правильный путь с точки зрения науки.

Ключевые слова: духовная культура, антропоцентрическое направление, прецеденты, «образ мира», архетип, символический характер.

Z.A. Mankeeva

Head of the Department of Lexicology, Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences, professor,
Almaty, Kazakhstan

ARCHETYPAL CHARACTER OF SPIRITUAL CULTURE IN THE LANGUAGE PICTURE OF THE KAZAKH WORLD

Abstract: The environment and place of manifestation of the national outlook is the national culture. Culture manifests itself in the works of the people for millennia, they accumulate the spiritual research of society and the individual, the wisdom and morality of the people. In each culture, ideas about the world, the surrounding world, are formed. Because each culture, depending on the time, mentality, moral norms, forms its own system of views on a person, life - death, human deeds, beauty and other basic values that exist in every nation. From this point of view, language is a visible, widespread, preserved instrument. In modern linguistics, the cognitive direction and linguoculturological foundations indicate that the search for our culture and history in the Kazakh language, deepening into the national language to determine the place of our nation among human culture, knowledge of its spiritual source is the right path from the point of view of science.

Key words: spiritual culture, anthropocentric direction, precedent, «image of the world», archetypes, symbolic character.

Тілдің табиғатын адамның мәдени, рухани, әлеуметтік психологиялық болмысымен, оның қимыл-әрекетімен ұштастыра талдаған қазақ ғалымдары соңғы кезде таным мәселесіне ерекше назар аударып, «ұлт пен тіл біртұтас» деген қағидаға сәйкес қазақ тіл білімінде антропоэзектік бағытты қалыптастыруда. Атап айтқанда, шынайы өмірдің қырсырын ұлттық ұжымға тән ой таразысынан өткізіп, сараптап, жинақтаған этномәдени ақпараттар мен мәліметтердің жадыда сақталған қор ретіндегі жүйесі тіл арқылы қабылданып, сондықтан ұлт болмысын танығатын тіл бірліктерін кешенді зерттеу өзекті мәселе ретінде тіл ғылымының өрісін кеңейтіп отыр.

Нақты айтқанда, қазіргі тілдің қызметін оны тұтынушының болмысымен сабақтас қарау дүниені тіл арқылы тұтастырып, «ғаламның тілдік бейнесін» сипаттайтын антропоэзектік парадигма кеңістігінде зерттеуді қажет етеді.

Осыған орай «адам өзінің әлемге деген көзқарасын, дүниетанымын, өзіндік «әлем бейнесін» тілдің қызметі арқылы қалыптастырады, ал әрбір тілдің ішкі өзгешеліктері бар болғандықтан, әрбір тіл өз ерекшелігімен «әлем бейнесін» өзгеше қалыптастырады», – деген антропоцентристік қағида қазақ дүниесін, қазақ әлемін сипаттаған қазақ тілі деректері арқылы дәлелдейді. Демек, қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай

таңбалық жүйе емес, ол – ұлттың рухани-мәдени айнасы. Олай болса, ондай жүйені зерттеуде дәстүрлі құрылымдық лингвистиканың мүмкіншілігі шектеулі екендігі байқалады.

Осымен байланысты тіл дағдылы қарым-қатынас құралынан гөрі таным құралы, таным көзі ыңғайында көбірек зерттеледі. Соған сәйкес халқымыздың рухани мәдениетінің мифтік, прецеденттік, паремиологиялық, фразеологиялық, этнографиялық т.б. атаулар түріндегі тілдік көріністерінің көбі эпостық жырларда, көне жазба ескерткіштерде, ақын-жыраулар мұраларында, мәдени-құжаттық сипатта сақталып, этномәдени контексте жаңғыртылады. Соның нәтижесінде олардың мазмұны халқымыздың рухани дүниесін сипаттайтын этнопедагогикалық дағдыларына өзіндік дүниетанымы мен құқықтық, қоғамдық нормаларына, өмір тәжірибелеріне қатысты құнды деректерді дәйектейтіні анықталады. Мысалы: *ала жіпті аттамау*, *ат құйрығын кесісу*, *құйрық-бауыр жесу* т.б.

Қазақтың дүниетанымында, философ-ғалым Ғ.Ақпанбек көрсеткендей, «ала жіпті пайдаланудың» өзіндік мәні бар. Лұқпан хакімнің айтуы бойынша, өмірде он жұп болады. Солардың бірі – *ақ пен қара* (ерекшелеген біз – М.Ж.). Есілген жіптің бір қабаты ақ, екінші қабаты қара болып келеді. Жіптің екі қабаты ажырамастай астасып, кезек алмасып, тығыз өріліп отырады. Бұл – тоқтаусыз ауысып келіп отыратын күн мен түннің белгісі. Сонымен қоса жалпы өмір мен тіршіліктің ишара тұспалды бейнесі болып табылады. Сондықтан да қазақ халқы ала жіпке киелі деп қарап, айрықша мән берген. Біреудің «ала жібін аттамау» деген сөз кісіге қиянат жасамау мағынасында қолданылады» [1].

Ал *ат құйрығын кесу* ұғымының қазақтың құқықтық жүйесіндегі мәнін С.Л.Фуко былай деп түсіндіреді: «Обрезывание у лошади хвоста расценивалось как некое колдовское, магическое действие, угрожающее жизни ее хозяина. Если после этого хозяин лошади или даже кто-либо из его сородичей умирал, то обрезавший хвост платил полный кун как убийца» [2].

Ал *құйрық-бауыр жесу* тіркесі, керісінше, елдің бірлігін, туыстығын, ымырала-суын сипаттап, екі жақты тұтастыруды мақсат ететін рухани мәдениеттің тілдік көрінісі. Қазақ тілінің онбестомдық сөздігінде *құйрық-бауыр жесу* тіркесіне мына-дай түсіндірме берілген: «Қазақ халқының келін түсіріп, қыз ұзатып құдаласуы барысында орындалатын тәрбиелік мәні зор дәстүрлердің бірі – құйрық-бауыр жесу. Құйрық-бауыр жесу қазақ дәстүрінде құда болудың заңды белгісі – құжаты болып бекітілген» [3, 267]. Бұл тіркестің этномәдени мазмұнының уәжін белгілейтін ата-бабаларымыздың ата кәсібі және сонымен байланысты күнделікті тұрмыс-тәжірибесінде дәлелденіп, символдық сипатқа ие болған деректердің коннотаттық сипаты. Мұндай рухани мәдениеттің архетиптік бейнесі ретіндегі сөз үлгілері тілдік қазынамыздың этномәдени қорында жетерлік. Мысалы, «Ер Төстік», шаңырақ, қазан, қамшы т.б.

Сонымен бірге елдік, этностық белгілердің көбі салттық мәдениеттің жеке сөз, иә сөз тіркестері түріндегі тілдік бейнесінде сақталған: *тұсау жесер*, *естірту*, *үкі тағу*, *иткөйлек* т.б.

Мысалы, рухани мәдениет лексикасының бір тармағы тіліміздегі өлімге байланысты айтылатын салттардың атауларымен байланысты. Қазақ ұғымында қайғылы қазаны орынсыз жерде айта салу, жеңіл-желпі жеткізу – мәдениетсіздік пен көргенсіздіктің белгісі. Қаза туралы хабарды тумаларына сыпайы сөйлеп, тұспалдап айтып жеткізу дәстүрін *естірту* дейді. Естіртуші адам өмірден көргені бар, сөзге шешен әрі ұстамды болу керек. Айтылатын ауыр жағдайды жұмбақтап, жұмсартып, шым-шымдап, адами ниетте жеткізеді.

Проф. Қ.Жұбанов бұл туралы: «Өлгенді естіртушілер де қазақта осы әдісті қолданады. Оларда адам атадан бастап, неше түрлі жұрт білетін ірі өлім, аянышты өлімнің бәрін санап келіп, аяғында мақсатының бетін бір-ақ ашады. Онда да бір өлімнің бар екенін сезесің де,

бірақ кім үшін айтылып отырғанын, кім өлгені белгісіз. Сол белгісіздіктің өзі тыншытпай, тындауға айдап салады. Бірақ бірқатарын тындамағаннан да зиян келмейді. Соңғы түйінін тындасаң, ұқсаң болады. Осыны тындауға, ұғуға алдыңғы қыстырма әңгімелердің өзі үлкен себеп болады» [4], – деп, ұлттық сипаттағы тіл қызметінің имплицитті сипатын атап көрсетеді.

Үкі тағуды қазақ тілінің онбестомдық сөздігінде былайша анықтайды: «Күйеу жігіттің әке-шешесі, туыстары құдаласқан күні қалыңдықтың баскиіміне үкінің жүнін тағып, қызды айттырып қойғанының белгісін жасауы. Үкі тағылған қыз сол күннен бастап айттырылған болып, оған басқалар құда түспейді» [5, 47].

Үкі тағу, иткөйлек сияқты рухани мәдениеттің этнотаңбалық уәжі олардың мифтік дүниетанымға сай тотемдік мәнімен байланысты.

Осы тектес көне тілдік деректер халқымыздың ұзақ этномәдени даму жолын, материалдық және рухани құндылықтарын, түп-тамырын неғұрлым тереңірек танудың бір құралы, маңызды таным тетігі ретінде зерттеледі.

Қазіргі қазақ қоғамындағы маңызды ерекше сипатқа ие болған ұлттық мүдделі мақсат – халық рухын, оның өзегі – мәдениетті жаңғырту. Мысалы, қазіргі күнде жана терминдік мағынаға ие болған *тұсаукесер* сөзінің қызметі оның архетиптік мағынасының қазіргі замандағы ассоциациялық жаңғыруы. Шын мәнінде, қазақтың рухани мәдениетінде *тұсаукесер* ұғымы «Сәби қаз тұрған соң тез жүріп кетсін деген тілекпен жасалатын ғұрып, ырым» [6, 441]. Ал қазіргі «алғаш рет таныстыру рәсімін» [сонда] білдіретін терминдік мағынасы тілдің өміршендік, мұрагерлік қызметін дәлелдейді.

Әрине, мәдениетті, рухани көріністерді бейнелейтін тіл, миф, өнер, дін және т.б. негізінде құрылатын семиотикалық жүйе. Бірақ көшпенді мәдениетінде, қазақ мәдениетінде рухани мәдениеттің таңбалық негізі, рәміздік жүйедегі ұлттың психологиясы, сакрализациясы негізінен тіл арқылы сипатталады. Сондықтан рухани мәдениеттің коммуникативтік, мұрагерлік табиғатына сәйкес оның ашық жүйе ретінде сақталуы, кейінгі ұрпаққа жетуі, жаңғыруы, танымы, игерілуі, жетілуінің тіл арқылы іске асағанын қазіргі тіл білімінің антропоэлектік бағыттағы зерттеулерінде қарастыру тиімді. Себебі ашық жүйе ретіндегі бір этностық (ұлттық) ұжымды мәдени коммуникацияның іске асырылу құралдарының дені, таңбалар жүйесі, рәміздер, әдет-ғұрыптар, материалдық өндіріс туындыларының өзі тіл арқылы қызмет етеді де, мәдениетті тарихи-әлеуметтік процесс ретінде сипаттайды. Сондықтан да қазіргі қазақ тіл білімінде қазақ этносының таным-парасатын, дүниетанымы мен мәдениетін тіл арқылы тану – ең маңызды мәселелердің бірі.

Демек, тіл – мәдениет дерегі, өйткені ол мәдениеттің құрастырушы бөлігі және тіл мәдениетті танудағы негізгі құрал, себебі ол арқылы біз мәдениетті меңгереміз. Себебі тіл мәдениеттің жалпы сипатын танытады, негізгі этномәдени ақпаратты жинайды, сақтайды және жеткізеді. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта, бір жағынан, этностың мәдени өзгешелігінің факторы ретінде, екінші жағынан – тіл шеңберінде мәдениеттің ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуын қамтамасыз етеді. Осылайша қазіргі келер ұрпақты бір тұтастырып, бүтіндікте байланыстырады.

Сонымен, антропоэлектік парадигма адам санасында қалыптасатын ақиқат дүниенің бейнесі арқылы сақталатын тілдік қорды зерттеуге мүмкіндік жасайды, себебі әрбір әлеуметтік жүйеде, ұлттық ұжымда, әрбір қоғамның өркениеттік даму барысында дүние бейнесі тілде өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылып отырады. Олардың негізі тілдік санада концептуалдық жүйе арқылы құрылады және сезімдік қабылдаулар нәтижесінде жеке адамның танып-түсінген деңгейі мен дәрежесі бара-бара ұлттық сипатта тұтасады. Қоғам дамып, дүниенің қасиеттері одан әрі таныла бастаған сайын дүние бейнесінің мазмұны да өзгеріп отырады. Оның мысалын жоғарыда көрсетілген *тұсаукесер* сөзінің бастапқы

этнографиялық ұғымынан қазіргі таңдағы терминдік сипатқа ие болуынан көреміз. Антропоэлектік бағытқа сай тіл арқылы ұлт болмысын тануға ұмтылған қазақтың бүкіл зағтық және рухани мәдени атаулары мен ұғымдарының ұлт санасында этномаркерленіп, жадыда терең сақталу құбылысы анықталады.

Сондықтан, тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті. Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде антропоэлектік бағытқа сай ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде.

Соныңнәтижесіндеқазақэтнотанбаларыныңруханиұғымдарменырымтыйымдарды, наным-сенімдерді таңбалауда жиі қолданысқа түсетіндігі және олардың халықтың астырт санасында ұзағынан сақталатыны анықталады.

Сонымен, ұлттық дүниетанымның нәр алатын ортасы әрі көрінер жері – ұлттық мәдениет. Мәдениет халықтың мындаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталады. Әр мәдениетте дүние, қоршаған ортаға деген сан қилы көзқарас, түсінік қалыптасады. Себебі әр мәдениет заманына, діліне, моральдік нормаларына қарай адамға, өмір – өлімге, адамның іс-әрекетіне, сұлулыққа тағы да басқа әр халықтың басында бар негізгі құндылықтарға байланысты өзінің көзқарас жүйесін қалыптастырады. Міне, осы көзқарастың көрінетін, таралатын, сақталатын құралы – тіл.

Сан ғасырлар бойы ұлттық болмыс пен рухани санаға сай қалыптасқан қазақ тілінің тілдік мұрасы осыны толық дәлелдейді. Қазақтың ғасырлар бойғы тарихының, наным-сенімінің, болмыс-тіршілігінің, шаруашылығының, дәстүрінің, мінез-құлқының, адамгершілік, сұлулық туралы түсінігінің энциклопедиясы іспетті тіліміздің өзегі – ұлттық дүниетанымның сақтаушысы, қазынасы ретіндегі қызметі. Мәдениетіміз бен тарихымызды қазақ тілінің қатпарларынан іздеп, ұлтымыздың адамзат мәдениеті аралығындағы орнын анықтау, оның рухани түбін білу үшін ұлттық тілге тереңдей үңілу ғылыми тұрғыдан дұрыс жол-бағыт екенін қазіргі тіл біліміндегі когнитивтік бағыт пен лингвомәдениеттанымдық негіздер көрсетіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ақпанбек Ғ. Қазақ халқының дүниетанымы. – Алматы, 1993. – 62 б.
- [2] Фуко С.Л. Обычное право казахов в XVIII – первой половины XIX века. – Алматы, 1981. – 102 с.
- [3] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он-бес томдық. 10-т. – Алматы, 2011. – 115 б.
- [4] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999. – 110 б.
- [5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он-бес томдық. 15-т. – Алматы, 2011. – 64 б.
- [6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он-бес томдық. 14-т. – Алматы, 2011. – 32 б.

МРНТИ 16.21.00

А.М. Фазылжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ ФИЗИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАР АҒЫНЫ, ОЛАРДЫҢ БІРЛІГІ МЕН КОМПОНЕНТІ

Аннотация: Мақалада қазақ сөздерінің бірлік және компоненттер ағыны талқыланады. Мұндай бірліктер қазақ дыбыстық тіл ретінде фонетикалық сөз немесе акценттік тобы, ритмикалық тобы, синтагма мен ой-пікірлер, олардың дифференциалдық белгілері сипатталады. Сондай-ақ, дыбыс тіркестерінің дәлелді және нормадан ауытқуы «бөліну» сипатталған. Сөздер дыбыстардан тұрады, ал физикалық дыбыс -толқындар. Біз айтқан сөздер белгілі бір жиіліктегі дыбыстардан тұрады. Бұл дегеніміз, біз белгілі бір белгісіз тілде сөздерді тыңдаған кезде, әр айтылған сөзді бөліп көрсете алмаймыз. Себебі, бұл сөздердің бәрі әдетте бір-бірімен байланысты, сөздердің ағынын құрайды. Егер тыңдаушы олардың мағынасын түсінбесе, әр сөзді, әр сөз тіркесін және әр сөйлемді анықтау қиынға соғады. Мақалада қазақ сөздер ағынының ажырату құралдары, бірліктері мен компоненттері қарастырылады.

Тірік сөздер: компоненттер жиілігі, тыңдаушы, функция, мамандандырылған фактор, ажырату.

А.М. Фазылжанова

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ПОТОК ФИЗИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК КАЗАХСКИХ СЛОВ, ИХ ЕДИНСТВО И КОМПОНЕНТ

Аннотация: В статье обсуждаются единицы и компоненты потока казахских слов. Описываются такие единицы казахской звуковой речи как фонетическое слово или акцентная группа, ритмическая группа, синтагма и высказывания, раскрываются их дифференциальные признаки. Также описано мотивированное и немотивированное отклоняющееся от нормы «разделение» звуковых фраз. Слова состоят из звуков, тогда как физический звук - это волны. Произносимые нами слова состоят из звуков определенной частоты.

Это означает, что когда мы слушаем слова на каком-то неизвестном языке, мы не можем выделить каждое произнесенное слово. Это потому, что все эти слова обычно связаны друг с другом, образуя поток слов. Слушателю будет сложно определить каждое слово, каждую фразу и каждое предложение, если он / она не понимает их значения. В статье рассматриваются инструменты разграничения, единицы и компоненты казахского словарного потока.

Ключевые слова: частота компонентов, слушатель, функция, специализированный фактор, разграничение.

A.M. Fazylzhanova

Chief Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

THE PHYSICAL CHARACTERISTICS OF KAZAKH WORD FLOW AND THEIR UNITS AND COMPONENTS

Abstract: The words are composed of sounds, while physically, sound is waves. The words we speak out are composed of sounds of certain frequency. This means that when we listen to words of a certain unknown language, it is impossible for us to pick out every spoken word. This is because all those words are usually tied with one another to form a word flow. It will be difficult for the listener to identify every word, every phrase and every sentence if he/she does not understand their meanings. The delimitation tools, units and components of the Kazakh word flow are discussed in the article. Such units of the Kazakh sounding speech as a phonetic word or accent group, rhythmic group, syntagma and statements are described, their differential signs are revealed. Motivated and unmotivated deviations from the norm of partitioning of the Kazakh sounding speech are also described.

Keywords: components, frequency, listener, function, specializing factor, delimitation.

The word flow and its components

The words are composed of sounds, while physically, sound is waves. The words we speak out are composed of sounds of certain frequency. This means that when we listen to words of a certain unknown language, it is impossible for us to pick out every spoken word. This is because all those words are usually tied with one another to form a word flow. It will be difficult for the listener to identify every word, every phrase and every sentence if he/she does not understand their meanings.

To identify and understand the words and sentences in a word flow, the speaker as well as the listener should know the language well. We can prove this by the reflection of the listener hearing words of an unknown language. He/she cannot identify the words and sentences in the word flow in this language as he/she does not understand them. Even if he/she finds some intervals within the word flow, it is difficult to tell if they are separate words or just bunches of several words. For instance, [іендіжаңабір/ апталықнасылымды/ шығарууісімен/ айналысабастандым] (*Now-I-began/ to- work- on publication / of-a-new-weekly*). The intervals between the word groups are shown here. If the listener does not understand Kazakh language, he/she will not find that every group of words is formed of several words. While if he/she masters Kazakh language, he/she will identify every components and every word in the word flow and associating with other words, he/she tries to make sense of every word so as to grasp the overall meaning of the word flow.

So, mastering a language is the principle factor in understanding words, word groups and sentences in a word flow. The second factor is that the listener should have corresponding knowledge of identifying the components in a word flow. Otherwise he/she may confuse different components and does not make sense of the word flow. For example, *Ол бала мектеп оқушысы емес* (*That boy is not a school boy*), let's take this sentence as an example. One can group this word flow into different word groups. 1) *Ол // бала /// мектеп оқушысы емес* (*That // a boy /// not a school boy*). 2) *Ол бала // мектеп оқушысы емес* (*That's a boy// not a school*

boy). In the first delimitation, the pronoun *Ол* functions as the subject of the sentence, while in the second delimitation, it functions as an attribute (of *бала/boy*). The change of the function of pronoun *Ол* directly depends on the delimitation of the words in the word flow. That is to say, the subject in the word flow is usually grouped into one word group while the attribute usually grouped into one group with the modified word or words.

In defining the principles of word flow delimitation, scholars found that it was not always based on the units (words, word sets) of the language; the respiratory pattern and vocalization are also influential [1]. The delimitation of the words can also depend on the tone [2]. This is specially so in verses [3]. In words of prose, we can also find tone. Tone is a regular appearance of a unit composed of a set of syllables. However, not all words can be grouped together to form a tone set. It also needs a link of meanings between the two words which are to compose a tone set. For example, *Соңғы кездері // мың серпіліспен // жұмыс істей бастаған // «Қазақстан» // ұлттық телеарнасының ұжымына // көрермен қауымның // дән риза екені // белгілі* (It is obvious that the audience are content with the Kazakhstan National Channel's staff who began their work with a new leap recently). This sentence has 8 tone sets:

- 1) *Соңғы кездері* (recently)
- 2) *мың серпіліспен* (a new leap)
- 3) *жұмыс істей бастаған* (which began its new work)
- 4) *«Қазақстан»* (Kazakhstan)
- 5) *ұлттық телеарнасының ұжымына* (National Channel's staff)
- 6) *көрермен қауымның* (the audience)
- 7) *дән риза екені* (are content)
- 8) *белгілі* (It is clear)

If we regroup them, it will be difficult to understand the sentence. *Соңғы // кездері мың // серпіліспен жұмыс // істей бастаған // «Қазақстан» ұлттық // телеарна-сының // ұжымына көрермен // қауымның дән // риза екені белгілі.* (It is obvious that the audience are content with the Kazakhstan National Channel's staff who began their work with a new leap recently). So the quantity of syllables in the tone set should be limited so that it will be convenient to say it. Moreover, the words within the tone set usually have certain connect (May it be attribute-object, subject-object, or modifier-the modified).

The unites of the word flow and the stress

It is obvious that the delimitation of the words in the word flow subjects to meanings of the words as well as the respiratory patterns. And now here arises the question what units a word flow is composed of. The units of the word flow do not always correspond with the units of language (for instance, sounds, words, word sets, sentences). So in this article we do not discuss the single sounds or words, but we are to talk about the interrelation between them. We always say several words in one pronouncing process but not every single word for each time. And it also not necessary to clearly utter every word set; we are trained to blurt them out often altogether. As for sentences, it is also incorrect to perceive a sentence as a group of words. In spoken language, we sometimes utter a sentence with the help of only one word, or even one single sound. For instance,

- *Естимісің?* (Can you hear me?)
- *А?* (What?)
- *Естимісің деймін.* (Can you hear me, I said).

In this dialogue, the second question was given with one single sound, interjection, *А*. And it does not sound like a single sound, but with the tune of a full interrogative sentence of *Сен маған не дедің?* (What did you say to me?) So, in general, we find that the spoken language as well as the written language has separate units of their own. Nonetheless, this does not mean that there is no interrelation between these separate unites. The units of word flow in the spoken language are usually derived from the materials of written language. In general, the word flow units which make super units and are made of sub-units can be listed as followings:

1) *акцентті топ немесе фонетикалық сөз (the stress group or phonetic word)*

2) *ырғақты топ (tone group)*

3) *синтагма (syntagma)*

4) *сөйлем (sentence)*

The main factor for delimitating the units of word flow this way is the stress phenomenon in spoken language. In other words, the sign which separates the stress group, the tone group, syntagma and sentence is the stress. [4] While the sound tools that connect these units and show the interrelation between them are the tone, pace, pause and the intensiveness of sounds.

What is a stress? A stress is the specialization of a syllable out of other syllables with the help of sound tools. For example, *Кеш жарық, құрметті әнсүйер тыңдарман! (Good evening, honorable guests of the concert).* In this sentence, *кеш жарық (Good evening),* and *құрметті әнсүйер тыңдарман (honorable guests of the concert)* are separated by a pause, and the last syllables of each group is sustained longer and pronounced intensively. The stressed syllable also has a high tune. The stressed syllable always unites the surrounding syllables to form a stress group. In spoken language the stress group syllables are usually identified easily by the listeners to help them comprehend the whole word flow. If the word flow units are delimitated in a different way, without any stress, the intention and the overall meaning of the word flow will be difficult to comprehend. If we say this word flow without separating the stress groups and just giving the last stress of the word flow like this, *кеш шарық құрметт әнсүөр тыңдарман (Good evening honorable guests of the concert), or just say every word separately like this, кеш//жарық// құрметті//әнсүйер//тыңдарман (Good// evening// honorable// guests// of// the// concert),* the greetings will be emotionless as there is not separation between the greeting words (*кеш жарық*) and appellation (*құрметті әнсүйер тыңдарман*).

So it is obvious that the specializing factor of each unit in a word flow is the stress. Now here arises the question how we can differentiate the units from one another, and what is the interrelation between them. The units of a word flow such as syntagma and sentence are separated from one another by a pause, meanwhile, each of them (one might be counting, another may be declarative; one might be static and another may be non-static) are uttered with an intonation. While the stress group, tone group of a word flow are the ones which form the super units like syntagma and sentence. Without these subunits, the syntagma and sentence will not be formed. So in the stress group and tone group we cannot find any comprehensive tune, or intonation. They are unified by stress to form one unit. That is to say, one syllable in stress group or tone group is pronounced so intensively that other syllables come to subordinate to this one to form a single unit. For example: *Компания Президенті Асқар Абаев алтыста. Мамандығы физик Асқар Абаев Ленинградтың нақты механика және оптика институтын тәмамдап, кейін осы жерде ғылым кандидаты болды. (The president of the company Ashar Aباev is sixty. Majoring physics Askar Aباev graduated from the Institute of Proper Mechanics and Optics and gained the degree of candidate here).* If we code this piece of news as a broadcaster's statement, it will be like this:

¹Компания:~²президенті: /³Асқар:р~⁴Аба:~:ев//⁵алтыста:~:~//

¹Мамандығы:~²фи:зик /³Асқар:р~⁴Аба:~:ев //⁵Ленинградты:~н /⁶на:қтыг~⁷меха:ника /⁸жә:не~⁹о:~:птика /¹⁰институты:н~¹¹тәмамда:~:н //¹²кейі:~н /¹³осұ:~¹⁴жерде:~ /¹⁵ғылым~¹⁶кандидаты:~¹⁷болдұ:~:~//

The symbol [:] here is to indicate the intensively pronounced syllable (in Kazakh language it is usually the last and penultimate syllables of a word) among a group of syllables which form a stressed group or a tone group. Usually a stress group is formed by only one word or several words of which the number of syllables do not exceed three (for example, боз жорға (an ashen ambler) – [бoжжoрғa:]/[bozh-zhor-gha], қан қызыл (blood red) – [қaңғызы:л]/[kang-ky-zyl] and so on.). So we call this concept as phonetic word, and presented it as a stress group. There are 5 stress groups in the first sentence of the example above and 17 in the second sentence.

While the head word in a tone group is indicated by \neg sign, and separated from each other by / (slash). The intensiveness of the tone group is stronger than stress group, so we indicated the stress of a tone group with the sign [:::], and meanwhile, the tone group may often be composed of several stress groups, so the quantity of syllables in them usually exceeds three.

The difference between a stress group and a tone group lies in the stressed syllable or we differentiate them by the break of the tone. A break of tone happens when the sound gets a high pitch and then starts from a sudden low position, or the sound lowers and suddenly increases. However, the sound never breaks off during this process, i.e. there is not any pause.

While the syntagma and sentence in a word flow is differentiated by a pause. For instance, the sign between syntagmas are indicated by // (double slash). So a syntagma can be defined as a group unified by a syntagmatic stress (sign for it is [:::]) separated from other syntagmas by a pause [3]. Here we would like to emphasize that a pause is not always the sign between two syntagmas. This is because that the speaker might forget his/her words and pause for a while to think over [5]. So we realize that there is also the concept factor that helps us separate syntagmas. It is believed that there should be a concept unit in a group which forms a syntagma. The words in a syntagma should be able to reflect a reality in the real world. For example, the first sentence which is formed of two tone groups *Компания президенті Асқар Абаев* (*The president of the company Askar Abayev*) and a stress group *алтыста* (*is sixty*), every syntagma in it is reflecting an event in the reality. Although there is not a terminated thought in this sentence, the phenomenon, the figure, the materiality, the mood and the action is fully reflected.

So, we proved that a syntagma has a concept reflecting the reality of life and is a new unit by quality compared to the previous ones. A syntagmatic group is formed of stress groups and tone groups which are unified around a syllable intensified by a syntagmatic stress. Moreover, an intonation can exist in a syntagma. A stress group and a tone group usually do not have an intonation, while a syntagma is pronounced with a distinguished intonation, i.e. they are usually spoken with static, non-static, declarative, interrogative, imperative and exclamatory intonations.

Now let's discuss the biggest unit of the word flow, the sentence. A sentence is formed of all above mentioned units of word flow. The main sign of a sentence is the sentence stress (indicated by [:::]). In scholarly works, it is also called the phrasal stress. In Kazakh language, the phrasal stress falls on the last part of a sentence and the last stress of a word usually divides two sentences from one another. The phrasal stress like many other stresses in Kazakh language always falls on the last syllable of a word. But it has a higher intensity compared to other stresses. This intensity of the syllable where fallen the phrasal stress indicates that a thought has just been terminated. We separate sentences with the sign ///, this is because that the pause between sentences is larger than the pause between syntagmas. A sentence gives a whole terminated thought, so it has an intonation. Its intonation shows the communication intention, i.e. it decides if the sentence is a declarative, interrogative, imperative or exclamatory sentence. Simultaneously, the intonation shown in the sentence also presents the speaker's emotion and his relation to the listener (respect, indifference, irony, satisfaction, honor, suspect, emotionlessness, persuasion etc.).

Some deviations in delimitation the units of word flow

All what we have discussed above is the linguistic criteria of classifying the units of the word flow. These criteria sometimes may work well in linguistic practices and sometimes they might deviate. In other words, in spoken language, the speaker divides sentences with the largest pauses and put the most intensive stress. While these sentences are formed by syntagmas, tone groups and stress groups, and the syntagmas are divided by larger pauses, and are put more intensive stresses. Tone groups and stress groups form the syntagmas, and they are divided by minor pauses and put medium stresses.

However, in everyday speaking (formal and informal), the speaker does not always follow the above rule. According to speaker's the intention, emotion, relation to the listener and his own

personal quality, and the situation, the above rule may be changed in some way. For example, the sentence sometimes may consist of just one word, and the word even might be of just one syllable. And this one word sentence will be spoken with the intonation and will be intensified by the phrasal stress. Some non-static components of speech (unterminated sentences, set of words, separate words) sometimes are not pronounced like stress groups or tone groups but like a sentence giving a terminated thought to show a communicative intention. For example, let's take a fragment of a dialogue on TV screen: *Студенттік кезіңіз туралы айттыңыз. Ия.* (*You have talked about your student life. Yes.*). In this word flow, the interviewer's second sentence is just composed of one word, *Ия* (Yes). This sentence does not only mean the confirmation but also requires a continuation of the talk of the interviewed person, and ended with a non-static intonation. Here, the regular rule of the classification of the units in a word flow deviates reasonably, i.e. there is no any unclear and incomprehensive meanings in this sentence.

And there are some unreasonable deviations. This happens when the speaker cannot utter his speech correctly or when the speaker has some innate or acquired disabilities. In professional sphere, the first case is considered wrong by speech experts. For example, in certain occasions, people terminate their speech without an ending but with a static intonation, this turns out to be an incomprehensive word flow. It will be difficult to understand for the listeners and the communication will not be successful. For example, *Қазан айының бірінен бастап «Менің қарттарым» атты республикалық жастар әлеуметтік акциясы өтіп жатыр. Аталмыш акция бірнеше кезеңдерден тұрады. Атап айтқанда, зейнеткерлердің тұрғын үйлерін жөндеу, отынын жару, бау-бақша жұмыстарына жәрдемдесу, медициналық көмек көрсету сияқты нақты іс-шараларды жүзеге асыру.* (*A public campaign called My Junior Citizens has been carried out since October. More precisely, helping elder people mend their houses, preparing firewood, assisting their gardening, giving medical aids, etc. are being carried out.*) In this word flow, if we decrease the intonation before *сияқты* (*etc.*) to form a static intonation, the last part of the sentence will be incomprehensive: *Атап айтқанда, зейнеткерлердің тұрғын үйлерін жөндеу, отынын жару, бау-бақша жұмыстарына жәрдемдесу, медициналық көмек көрсету::: // сияқты нақты іс-шараларды жүзеге асыру.* (*More precisely, helping elder people mend their houses, preparing firewood, assisting their gardening, giving medical aids, :::// etc. are being carried out.*) This is because the word flow is terminated before the whole sentence ends; the cut off part will affect the meaning of the whole sentence. It also happens when we do not terminate a word flow with a static intonation but utter it as if the sentence is still to be continued, i.e. with a non-static intonation. This can also cause disturbance to the listeners. If this types of deviation in delimitation the units of word flow happens to the announcer, it means that the announcer is unprofessional, unqualified.

In general, correct delimitating the units of word flow is a good tool in communicating our ideas. Meanwhile, the delimitating process bases on linguistic principles as well as on speaking habits.

REFERENCES:

- [1] L. R. Zinder, General Phonetics. – М.: Higher Education, 1979. – P. 312 .
- [2] Zhunusbekov A. Prosody of Kazakh words and syngarmonism. – Almaty.: Science, 1982. – P. 90.
- [3] Bazarbaev Z. M. The Intonation System of Kazakh Language. – Almaty.: Science, 1996. – P. 225.
- [4] Omarbekov S. 7 Stress// Grammar of Kazakh Language. – Астана: Elorda, – 2002. – P.P. 99-104.
- [5] Tseplitis L. K. Speech Intonation Analyses. – Riga, 1974. – P.274.

МРНТИ 16.21.07

А.Б.Әмірбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
филология ғылымдарының кандидаты,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК МЕХАНИЗМДЕРІ

Аннотация: Мақалада этно-таңбалау тұжырымдамасы түсіндіріледі және адамдардың идеялары мен сезімдерінің өзара байланысы әдістері талданады. Бұл жұмыстың басты мақсаты – қазақ халқының ұлттық көзқарастарын қалыптастыратын лингво-когнитивті механизмдердің әр түрлерін және ұлттың базалық білімі мен ұғымдардың абстрактілі вербализациясы дағдыларын көрсететін тұжырымдамалық үлгілердің тиімді әдістерін қарастыру. Когнитивтік лингвистиканың негізгі идеяларына сәйкес тіл жүйесіндегі сөздердің мағыналары белгілі бір танымдық құрылымдар мен әдістермен байланысты. Ол үшін когнитивті талдаудың жаңа әдістері, оның ішінде тұжырымдамалық-таксономиялық талдау және танымдық-матрицалық талдау жасалады. Мақалада этно-таңбалау тұжырымдамаларының идеялары ашылады және адамдардың идеялары мен сезімдерін жеткізу әдістері талданады. Бұл жұмыста автор қазақ халқының ұлттық дүниетанымын қалыптастыратын лингвокогнитивтік механизмдердің әртүрлі түрлеріне және ұлттың базалық білімі мен олардың абстрактілі ұғымдарды вербализациялау дағдыларын көрсететін тұжырымдамалық үлгілердің тиімді әдістеріне баса назар аударады.

Тірек сөздер: когнитивтік лингвистика, концепция, этно-маркерлік лексика, элемент, тұжырымдамалық-матрицалық талдау, тұжырымдамалық құрылым, ассоциация.

А.Б.Амирбекова

главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВЗГЛЯДОВ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация: В статье раскрывается представление концепций этно-маркировки и анализируются методы взаимосвязи идей и чувств людей. Главная цель этой работы – рассмотрение различных типов лингво-когнитивных механизмов, которые формируют национальные взгляды казахского народа и эффективные методы концептуальных моделей, которые показывают фоновые знания нации и их навыки абстрактной вербализации понятий. Согласно основным представлениям когнитивной лингвистики, значения слов в системе языка связаны с определенными когнитивными структурами и методами. Для этого разрабатываются новые методы когнитивного анализа, в том числе концептуально-таксономический анализ и когнитивно-матричный анализ. В статье раскрываются представления этно-маркировочных концепций и анализируются способы передачи идей и

чувств людей. В данной работе автор уделяет основное внимание различным типам лингвокогнитивных механизмов, формирующих национальное мировоззрение казахского народа, и эффективным методам концептуальных моделей, которые демонстрируют базовые знания нации и их навыки вербализации абстрактных понятий.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепция, этно-маркерная лексика, элемент, концептуально-матричный анализ, концептуальная структура, ассоциация.

A.B.Amirbekova

Chief Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

LINGUOCOGNITIVE MECHANISMS OF FORMATION OF NATIONAL WORLD-VIEWS OF KAZAKH PEOPLE

Abstract: The nationally-cultural element usually has no formal indicators in linguistic sign and is determined implicitly on the basis of association with the inner form and content of the aggregate value of one or another linguistic unit. A specific complex nature of its consolidation and synthesizing in the content of linguistic unit of the nationally-cultural element are found in phraseological materials and in a literary text. The phraseology in the literary text and in poetry and lyrical discourse is that sphere of language in which the nationally-cultural element is exposed in the widest, richest and distinctive form typical for one or another national language. The noetic-logical aspect of linguistic signs as a form of thoughts is a well known fact. Another distinctive feature of noetic categories is their uniqueness. The article reveals the representation of ethno-marking concepts and analyzes the methods of communication of ideas and feelings of people. In the present work the author focuses the main attention on different types of lingocognitive mechanisms which form the national world-views of the Kazakh people and effective methods of conceptual models which show the background knowledge of the nation and their skills of abstract concept verbalization.

Keywords: cognitive linguistics, concept, ethno-marking lexis, item, conceptual- matrix analysis, conceptual structure, association.

The present article examines the methods of cognitive-matrix analysis in the reflection of nationally-cultural elements. The technique of associative and stereotypical analysis which suggests the construction of the language world-view of the Kazakh people was proposed. This enables to describe the nature of the conceptual changes that came around during the process of the new meanings establishing. Main Part: At the end of the 20 century the science that was dealing with the researches of intelligence and culture of human being became deadlocked. In connection with this the necessity of methods and scientific researches that could reveal the inner content and value of things created by a man (culture) have appeared. The central idea that combines lots of modern cognitive studies of the language and linguistic meanings lays in the conceptualization of the fact that our knowledge reflected in the linguistic form is organized with the help of certain structures like cognitive models [1,60]. The results of researches in the sphere of cognitive linguistics give us a key to the understanding of the mechanism of human cognition in general [2,1] and especially the understanding of the mechanisms of categorization and conceptualization [3,531]. Considering that in cognitive linguistics we look onto the phenomena of language and

especially onto the meaning and reference, through the lens of human cognition.

The lexical structure of the language is interpreted as a result of the interaction of human cognition with these semantic features that are specific to the exact language. We should keep in mind that the meaning of cognition includes not only the refined understanding of the human spirit, such as, for example, knowledge, consciousness, mind, thought, idea, creativity, the development of plans and strategies, cogitiveness, symbolization, logic output, problems solving, making something clear, classification, matching, fantasizing and dreams.

Under the things created by the human being we imply the values which appeared as a result of cognitive understanding of the world through the gnostical images and models, individual understanding of the world (through knowledge and erudition peculiar to people), analysis (representation) of the language and culture according to the worldview of the nation. Basing on this, Stepanov Y. has determined that the interrelation between the language and the culture helps to enlarge the scope and frame of meanings of the human consciousness, to develop the nation's world view, ideology, spiritual and material standards. Stepanov has also proved that the language and the culture are inseparable and complement each other and one can know the exact nation, its culture, traditions and education only through the study of the native language of this nation. Besides, the representation of different types and sizes of knowledge in the language requires the development and application of various methods of cognitive analysis. And after this such famous philosophers as Florensky P.A, Wittgenstein L, Bohr N. and other scientists in their works have paid special attention to the power of the language which allows us to understand the man and his culture. They began to consider the language from the side of philosophy. After such approvals it became clear that the linguistics has a general strategic importance to all types of social sciences. The definition of language as a cognitive or cognitive-processual phenomenon. The emphasis is made on the fact that the language conveys the information about the world is associated with the multilateral process of this information processing, directly related to the construction, organization and improvement of the information and methods of its representation and, finally, provides the communicative processes by the way of which the huge layers of not less significant and complex knowledge are transferred and used. All these gave a new direction to the linguistic researches.

The language bringing different nations, countries and people together features us with the culture, traditions and way of life of different nations. For example, in order to find out how the Russians and the Kazakh people understand such simple and abstract things like «to chat» and «the chatterbox» we should turn our attention onto such examples as «balalaika the stringless» in Russian language and «like to cut the hay with mouth» (to chat) and «frother mouth» (chatterbox) in the Kazakh language. As you can see each nation is trying to explain the meaning of the words or expressions through the lense of their culture and stereotypes that are peculiar to them and their nation. For the Kazakhs the balalaika is a foreign instrument and, therefore, this word is not used in the language. In the same way, a figurative expression is impossible to translate literary due to the fact that the translation of the word and/or expression peculiar to the exact nation will never convey the basic meaning of what the person want to say and will not be clear to others. The Kazakh people will explain such expression as «to extirpate the enemy» by saying «to twist the post (fork)» or «to fumble like an embroidered felt». For these expressions the Russians have a set phrase of «the slaughter of Mamai». If the Kazakhs for the words «slowness» and «deliberation» use the expression «the ox step», the Russians, in their turn, say «like a turtle». Thus, the language is not just a mean of communication but it also helps us to know and understand the culture of different people and is a real treasury of national spirit and culture of people. Together with the linguistic units which explain the lingocognitive mechanism of the language such lingual devices as archetypes, mythologems, stereotypes, descriptions and words-forbidding are actively used.

Language mythologem units. Mythologem is the linguistic conceptualization of the main hero and the main plot. They remained in the set expressions, proverbs and sayings and are passed on by word of mouth from generation to generation. For example, the «Suleiman Ring», «gray severe» (wolf), «snake belt» and other precedents. Thus, the mythologems are the linguistic units that occupy a special place in the lingual system and objectify the mythological images, scraps of legends, mythological concepts and heroes of legends becoming the symbols and samples and in such a manner conveying the ancient history, world-views and the world of fantasy of its nation. Superstitious beliefs and old wives stories are the passed since the beginning of time essences, actions, objects of admiration and reverence of the nation. For example, such superstitious belief as «to beware the evil eye» is a universal cultural archetype. And the wearing of an amulet, the fumigation, the unconventional treatment/arcane knowledge, haruspicy and fortunetelling on fluffs are typical for both, the Kazakh and Old Turkic cultures and come laden with a certain sense.

In the system of language the linguistic worldview is passed with the usage of marker signs. If the phenomenon of marking is limited only by material and figurative symbols of abstract and concrete concepts and meanings, the process of marking of the abstract logical concepts can be transferred by the abstract expressions, the exact details are marked by exact signs and abstractions are passed by conventional signs, while the one and the same meaning can be transferred by more abstract signs. Therefore, the usage of the marker signs is the most effective way of the linguistic worldview and its inner essence disclosure. For example, in industrial areas the marker symbols are similar to the Kazakh words-forbidding (no entry, no smoking, etc). In the Kazakh language the words-forbidding are used and implemented for security purposes. Thus, in the language system each word-forbidding correspond the exact symbol. In the stem of words-forbidding of the Kazakh language lays culturally-ethical designations on different topics that have an educational value. The surviving up today marker signs can be categorized as follows:

First: these are the naming units related to the superstitions that have deeply ingrained into the minds of the nation and are connected with the observance of the hygiene rules: do not shake your hands after washing (the happiness and goodness will leave you), do not chew your nails (you can lose the wealth), do not cut your nails at night (you will stay without any support). Also it is forbidden to shake a head without any reason or grind teeth (it is believed that only a person with a disease of the nervous system can shake his head without any reason). Children brought up in a family that honors the customs and traditions of its ancestors will no doubts encompass them because these rules are simply preserved in their minds as symbols (markers).

Second: among superstitious beliefs and words-forbidding we can meet the expressions associated with the etiquette. For example, it is believed that such superstitious beliefs as «to point the finger at the other» «to watch one's step», «to make tuk-tuk with tongue», «to catch up among people», «to spring over the lying», «to prop the hips», «to prop the chin» are bearing misfortune, call the death and are a bad omen. Or it is also said: «you'll break your finger», «you will lose your tongue», «you'll break your leg», «you haven't got guts». With such expressions the older generation is trying to adopt good moral standards. Third: these are the etiquette rules for daughters-in-law. A woman that has just born a child can't stink a dog out of the house or, otherwise, her teeth will fall out. A daughter-in-law will never take in water and hang out a wash at night: she can be frightened and get sick. A pregnant woman cannot hold a saw or scissors in her hands or she will give a birth to a child prematurely. A pregnant woman cannot eat the rabbit meat: a child will be born with a cleft lip. A daughter-in-law is forbidden to take a place of honor: this is a place for guests or for the home owner. To avoid a miscarriage, a pregnant woman strikes up the hem of her dress in a knot. Forth: these are the naming units determined by the child's behavior. If a child falls at the door's sill, the house will be filled with happiness and fortune. If

a child shows his tongue, you will receive the news. If the baby is nursing holding his mother strongly, he will grow up greedy, but if he doesn't, he will grow up generous. If a child has a deep cavern on his hindhead, he will grow up moody and naughty; if the child sleeps on his back, he will become famous, if he sleeps facedown- he will be a pessimist, if he sleeps on his stomach- he will become a deliberative person, but if he sleeps putting his hands or legs out, he will grow up wise and strong as ancient heroes. Fifth: these are the ethno-marking signs that refer to clothing. The girl does not cover her head up with white handkerchief because the white color is the color of marriage, while the black color is the color of grief. It is forbidden to give your head-dress to a stranger or interchange it with a person you don't know: it is believed that in such case the person will infatuate. Before giving your clothes to a stranger you should first cut off the buttons. Besides, in the past by the clothes people could easily determine the social status, the extent and position of the person. Yellow handkerchief, according to the code of laws, was considered to be an attribute of slave and the payment for a murder or mutilation. Thus, the yellow handkerchief is a sign that the relatives of the hatchet man agreed to pay a fee for the murder. And the wife of the killed person covered her head up with the yellow handkerchief and wore it during a year. The ethnomarking signs that refer clothing are connected with superstitious beliefs. During the griping pains or severe pain the «cleaning path» ritual was conducted, during which the edge of the boy's trousers or the girl's dress was cut.

Paramiological foundation of the language is a linguistic expression and lingocognitive mechanism of formation of national world-views of a nation. They include proverbs, sayings, metaphors, aphorisms, oratorical speeches, slogans and biys' speeches, metaphors and similes, metonymy and other artistic and figure devices of speech (tropes). They verbalize the cognitive matrix that is kept in the human's memory. Nationally-cultural elements and components of the associative field that are a part of the matrix can open a way to the conceptual areas of different levels of complexity. In addition, each component connects the core of the concept with the appropriate scope of knowledge. In other words, the matrix does not reflect a direct connection of essence and/or phenomena with other essences and substances which are in syntagmatic or paradigmatic relations with it and reflect the set of conceptual spheres which have the experience and knowledge of a person regarding this concept.

REFERENCES:

- [1] Lakoff, G., 1990. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. Chicago- London. The University Chicago Press. – P. 25.
- [2] Deane, P.D., 1992. Grammar in mind and brain: Explorations in cognitive syntax. –B.; N.Y.: Mouton de Gruyter. – P. 46.
- [3] Smith, M.B., 1993. Cases as conceptual categories: Evidence from German // Conceptualizations and mental processing in language. – B.; N.Y.: Mouton de Gruyter.

А.Әбеулы

ҚХР Орталық ұлттар университеті, Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты,
Қазақ тілі мен әдебиеті факультеті, Түркология мамандығының докторанты

«БІЛГЕ ҚАҒАН» ЕСКЕРТКІШІ МЕН ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІН САЛЫСТЫРЫП ЗЕРТТЕУ

毗伽可汗》碑铭文与现代哈萨克语比较研究

作者：阿曼·阿宝（中央民族大学哈萨克语言文学系2016级博士研究生，邮
编：100081）

Анотация: Мақалада «Білге Қаған» сөзінің мағынасы түсіндіріледі. Сондай-ақ, сөздердің мағынасына, аталған бітіктаста (ескерткіш) баяндалған жағдайларға тереңірек түсінік берілген. Ескерткіш тілі мен қазіргі қазақ тілі арасындағы жақындықтар мен айырмашылықтарды зерттеп, құнды мұраның қазіргі тіліміздің дамуындағы маңызды мәніне тоқталады. Бұл мақалада «Қанды Қаған» сөзіне анықтама беріле отырып, ескерткіштің баяндау құрылымы мен сөздерінің мағынасы талданады. Ескерткіш тілі мен қазіргі қазақ тілінің ерекшеліктері айқындала отырып, бұл мұраның заманауи қазақ тілінің дамуына тигізер әсері зерттеледі.

Тірек сөздер: «Білге Қаған», ескерткіш тілі, қазіргі қазақ тілі, салыстырмалы зерттеу.

摘要: 本文首先解释‘毗伽可汗’这个词组的意义，进一步分析词义和本碑铭文的叙述概况，然后初步比较‘毗伽可汗’碑铭文的语言和现代哈萨克语，通过研究两种语言的异同点，论证古代碑铭语言在现代语言发展重要作用。

关键词: 毗伽可汗；碑铭文；现代哈萨克语；比较研究；

А.Абеулы

Центральный университет национальностей КНР, Институт языка и литературы национальных меньшинств, факультет Казахского языка и литературы, докторант специальности тюркология

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКА «БИЛЬГЕ-КАГАН» И СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: В статье объясняется значение слова “Бильге-каган”. Также дано более глубокое значение смысла слов, обстоятельств, описанных в этой стеле (памятнике). Исследуя сходство и различия между языком памятника и современным казахским языком, подчеркнута важность ценного наследия в развитии нашего современного языка. В данной статье дается определение слову “Қанды Каған”, анализируются повествовательная структура и значение слов памятника. Изучается важное влияние этого наследия на развитие современного казахского языка, выявляются особенности языка памятника и современного казахского языка.

Ключевые слова: «Бильге-каган», язык, памятника, современный казахский язык, сравнительное исследование.

A.Abeuuly

Central Kazakhstan University of Nationalities, Institute of Language and Literature of National Minorities, Faculty of Kazakh Language and Literature, doctoral student in Turkology

COMPARATIVE STUDY OF THE MONUMENT «BILGE KAGAN» AND MODERN KAZAKH LANGUAGE

Abstract: The article explains the meaning of the word “Bilge Kagan”. Also given a deeper understanding of the meanings of words, the circumstances set out in the named grave (monument). The similarities and differences between the memorial language and the modern Kazakh language, the significance of the valuable heritage in the development of the modern language are studied. This article gives the definition of the word “Kandy Kagan”, analyzes the structure and meaning of words and statements of the monument, studies the important influence of this heritage on the development of the modern Kazakh language, identifies the features of the language of the monument and the modern Kazakh language.

Keywords: Bilge Kagan, inscriptions, modern Kazakh language, comparative study.

引言

首先简单地解释‘毗伽可汗’这个词组的意义。‘毗伽’是古代突厥语词‘bilgā’的汉文直译，既作形容词表示‘有智慧的’，又作名词表示‘有智慧的人’，现代哈萨克语以‘bilgir’（作名词‘有智慧的人’，作形容词‘有智慧的’，都表示褒义词），‘bilermen’（作为名词‘有智慧的人’有时具有讽刺意义表示什么都不懂的人），‘bilgi j’（知道一切知识的人），‘bilgirs w’（装懂）等形式保留迄今为止。当初‘毗伽’是突厥和回鹘大汗常用的尊称之一，但由于毗伽可汗碑的发现，现多指后东突厥的此位可汗。‘可汗’这词古代突厥语词‘qa an’（国王）的中文直译。归根到底‘毗伽可汗’是表示有智慧的国王的意义，但文献中已形成固定词组，表示‘毗伽’王。

毗伽可汗（Bilgā Qa an），（684-734）是后突厥汗国的第三任可汗，亦即第一任可汗骨咄禄之子，东突厥汗国的三代大臣噶欲谷的女婿，默啜可汗时期的左贤王，于716年，在其弟阙特勤的支持下，取得汗位，734年为其臣下所毒死。

《毗伽可汗碑》立于公元735年，是记录毗伽可汗的英雄事迹古突厥语铭刻。为大理石制成，高375厘米，东面41行，南北各15行，西面为汉文，东南、西南和西面也写有古突厥文，1889年由俄国学者雅德林采夫在今蒙古国境内鄂尔浑河流域和硕柴达木湖畔发现的古代突厥文石碑。碑文中主要记述了毗伽可汗的业绩以及后辈对他的赞美之辞。《毗伽可汗碑》是药利特勤从第一人称的角度叙述了毗伽可汗即位到巩固政权、四处征战，一直到中毒被害前的生平功绩，还有一些毗伽可汗对于国家和对唐朝及周边民族政权关系的想法和思考，从中我们还能获取我国古代北方少数游牧民族的生活及文化信息，对古代突厥历史具有很高的研究价值，世界范围突厥学在古代突厥碑铭文献研究领域里关注于文献(包括语言、文字)、历史、宗教、文化等研究。按照每一篇文本的叙述特点可见,当时已存在着一种走上成熟化的记载历史的传统。这种历史叙述已不是简单化、模式化的记载,而是使用文学语言和表达艺术,摄取和继承于英雄史诗和历史传记的一种艺术记载。《毗伽可汗碑》是以第一人称回忆录形式叙述,主角是属于突厥高层社会的大臣和可汗的亲属。这些文献的叙述技巧和语言风格一样,叙述者沉浸在人物的特殊情境中叙述。

这种叙述不同于完全性的回忆录形式,因为叙述者叙述的是最具真实感的个人

亲身经历。文献语言不仅适合当时草原人民欣赏的习惯,还有适合表现英雄人物的习惯。

《毗伽可汗碑》及同时期的突厥碑铭是叙述者的独创,叙述者在文本中不时出现,有时为读者指点迷津,有时和读者共同探讨当时大局。从当时的情况来看,这种性格化了的叙述却自有其特殊意义。

第一、叙述者的不断出现,建立起一种作者权威。从政治领域来说他是一个强大的草原汗国的领袖,从文化领域来说他是刻在石头上的这些永恒文字的独创者。因为作者自己有权制定规则,发号施令。

第二、从开篇到末篇叙述者和读者的关系保持了一种上层阶级和平民百姓的关系,碑铭不仅是反映英雄人物或者风云局势,而且是他所写的这些文字一定要具有一定的教化作用。另一方面从《毗伽可汗碑》碑铭内容可以看出,突厥文学发展到八世纪,结构已经相当完整,词汇也相当丰富。这个碑铭虽然主要是歌颂可汗和贵族的战绩和功勋,但它却也写出了突厥族盛衰和奴隶主政权兴亡的过程,给后人留下了许多珍贵的资料。

全部碑文是用散文写的,有许多部分,词句工整,词藻佳丽,文学意味颇浓,可以说,既是一部突厥简史,也是一篇叙事诗。比如在石碑东面记述毗伽可汗继位时的话:«在……之上我登位为可汗。当我即位时,悲痛欲绝的突厥诸官和人民欢庆喜悦,他们呆滞的眼睛变得有神了。我本人即位后,我为四方的人民建立了许多重要的法制。当上面蓝天,下面褐色大地造成时,在二者之间创造了人类之子。»碑铭中不时有格言谚语的引用,可以看作是突厥民族的第一批文学作品。

此碑铭不仅文字优美,更重要的是它的内容还能总结出当时突厥政权衰亡的阶级根源。虽然作者是站在统治阶级的立场去进行总结,但他却也说明了人民大众和和统治阶级内部的斗争是造成突厥政权覆亡的主要原因。例如碑中有记载:«因诸蕃与民众间缺乏融和,又因兄弟相争,诸蕃与民众水火,遂令突厥民众之旧国瓦解。»此外,该碑铭还有其他很重要的史料价值,其中最值得提出的便是关于突厥族源的记载,后来在《毗伽可汗碑》被发现,碑文记载«九姓回纥者,吾之国族也»,突厥处于铁勒的一支使得明确。碑铭中的叙事,具有很浓厚的游牧民族的色彩。例如每次讲到毗伽可汗出外征战,获胜时都要占其地,掠夺战利品,杀其男人,俘虏女人和孩子,这很明显的突出了游牧民族政权的特征。

《毗伽可汗碑》中还经常出现以动物名称作为纪年的符号。例如:«朕父可汗,狗年十月二十六日崩,猪年五月二十七日举行葬礼。»这是我国古代北方游牧民族中,较早使用动物名称作符号以计算年份的民族。《毗伽可汗碑》在按事件顺序讲述主人公主要业绩的同时,也在读者面前展现古代突厥社会的风俗、政治、经济、文化、宗教、地理环境等诸方面的信息。可以说,《毗伽可汗碑》的主要文本部分是通过叙述一个中心人物的成长历史,他参加的斗争和他命运的描写。反映了古突厥丰富多彩的生活,既是一幅有血有肉的风俗画,又是浓缩了一代风貌于一个人物传记中的社会剖面图。

一、毗伽可汗碑铭文的‘格’范畴

现代突厥语中使用的,比较完善的各种语法规则和语法现象的起源我们可以追溯到7-8世纪的碑铭文献。毗伽可汗碑铭文有人称、数、格等语法范畴。当名词同时缀加几种不同的语法范畴时,其顺序为:名词+复数+领属人称+格位,这个顺序在现代突厥语言中的应用更广泛。比如, bala(名词)+lar(复数附加成分)+m z(第一人称领属形式)+da(位格), o l(名词)+i(第三人称领属形式)+n(增音现象)+ta(位格)²。现代哈萨克语的七个格,在毗伽可汗碑铭文也基本上存在的。

(一) 主格

主格的形态标记为零形态,即名词词干本身。主格在句子中可以充当主语、谓

语、宾语补足语、宾语、独立语。例如：

碑铭文：tört bulu ŋ (主格) qop ya ĭ ämi ſ . (毗伽可汗碑铭，东面第3行)。
中文意义：四方皆是敌人1。

②älig yil (主格) isig kü üg bimiš. (毗伽可汗碑铭，东面第8行)
汉译：(为他们)出力五十年。

《毗伽可汗碑铭》中已经存在很完美的主格零形态，而且这样的语法形式与现代突厥诸语言中的语法形式都大致相同。

(二) 领属格

领属格起着人或事物之间的领属性关系作用，在许多操突厥语民族语言中领属格的缀加规律为名词词干+领属格附加成分，比如，bala(名词词干)+ni ŋ (领属格附加成分)②名词复数形式+领属格附加成分balalar(名词复数形式)+di ŋ (领属格附加成分)③从属性人称后缀的词+领属格附加成分balm(从属性人称)+ni ŋ (领属格附加成分)等三种。在碑铭文献中，领属格附加成分已经出现，但还处在发展的初期阶段，较少使用，甚至有时省略不用，只能通过上下文来揣测它的存在。而到了回鹘文献语言时期，领属格使用的频率越来越高，且严格遵守语音和谐规律。古代突厥语碑铭文的领属格以- ŋ , -i ŋ , -i ŋ , -ü ŋ , -u ŋ , -ni ŋ , -ni ŋ , -nü ŋ , nu ŋ 等形式出现。例如，

碑铭文：küragü(名词词干) ŋ (领属格) in ü ün,igidimiš bilgä qa an(名词词干) i ŋ (领属格) a ärmis barmis ädgu il(名词词干) i ŋ (领属格) ä kántü ya ŋ ilti yablaq kigürtig.

中文：由于你们的违法.....

(三) 向格

现代哈萨克语向格- a,-ge,-ha,-ke,-a,-e,-na,-ne等形式主要表示方向，时间，目的，地点，趋向，价值关系以及因果关系。《毗伽可汗》碑铭文的向格附加成分，-ka/-ga,-qa/- a-qaru/-karü,- aru/-garü,-a/-e,-ra/re等形式，同样表示以上的意义。例如：tämir qapı qa(向格) tagti qunturmiš.

中文：西方直到铁门的地方。

(四) 宾格

现代哈萨克语宾格为-ni,-ni,-di,-di,-ti,-ti,-n,大多数情况下附加到名词上作动词的宾语。突厥碑铭文献语言时期常用的宾格词缀为- , -g,-i , -ig,-u , -üg,-a , -äg,带有人称词缀的后面一般使用-in-in,起着与上述同样的作用。qanin anta öltürtimiz.

(五) 位格

位格表示动作行为发生的时间、地点、方式、原因等意义。跟现代哈萨克语中位格作用不同的是古代突厥语碑铭文献的位格还起着从格的作用。《毗伽可汗碑》通常使用的位格附加成分为-ta/-tä,-da/-dä。

(六) 从格

名词从格表示事物起点、原因,比较等意义。名词从格的附加形式在碑铭文献中主要由位格的附加成分来表现出来的。到了回鹘文献语言时期,从格的使用逐渐增多。但即使这样,位格还起着从格的作用,也可以说从格还处在一个起步发展的阶段。毗伽可汗碑铭文献语言中常用除了-ta/-tä,-da/-dä来表示从格以外还有从格的_nan,_nen,_dan,_den,_tan,_ten,_indan,_inden,形式。现代哈萨克语的从格形式以_nan,_nen,_dan,_den,_tan,_ten,_indan,_inden等形式表达意义。

毗伽可汗文：yariqli qantan kalip yaña ältidi?这句话的qantan 是带从格附加成分tan的合成词，这标志着从格在古代突厥碑铭文献已有存在。

(七) 工具格

现代哈萨克语的工具格形式为：-men,-ben,-pen,-menen,-benen,-penen 工具格表示行为动作的工具、方式、状态、时间等意义。在突厥碑铭文献语言时期,工具格附加成分有-n,-in/-in,-an/-än,-un/-ün。回鹘文献语言时期的工具格继承了突厥碑铭文献语言时期工具格的附加成分。突厥碑铭文献语言时期一些后置词开始出现。例

如:üzä«用»,birlä«和»,ü ün«因为»,täg«像」。在回鹘文献语言时期同样存在后置词表工具或手段的形式。例如:qor unlarüzä(用爪子)。后置词表达着工具格难以传达的语法意义,使句子的语法关系更加明确、清楚。哈萨克语发展到现代,工具格已经被后置词及其他一些形式所取代。在突厥语碑铭文献时期,常用工具附加成分有-n,-in/-in,-an/-än,-un/-ün。

二、毗伽可汗碑铭文的‘词类’范畴

划分词类是语言研究的一个重要方法,现代哈萨克语有名词,动词,形容词,数词,代词,副词,拟声词,感叹词,虚词等九个词类。这些基本词类在毗伽可汗文献中出现的词类基本上以下六中。比如,名词:tä ŋ ri(天),qa an(可汗),sab(词),动词:olur(坐下),är(是),qon(住下),kör(看)形容词:käräkülüg(重要的),az(少),yig(好)数词:ü (三) otuz(三十) on(十) äkiyägirmi(十二)代词:ol(他)an a(那个)öz(自己);副词:anta(在那里),anta ya qaru(从那以后),ä ŋ (最)。通过比较分析,我们可以了解到现代突厥语的词类从毗伽可汗文献起源,在以后的回鹘文中发展及演变到现在。

三、毗伽可汗碑铭文的句子结构

句子结构由句子成分组成。句子的组成成分叫句子成分,也叫句法成分。在句子中,词与词之间有一定的组合关系,按照不同的关系,可以把句子分为不同的组成成分。句子成分由词或词组充当。现代哈萨克语里一般的句子成分有五种,即主语、谓语、宾语、定语、状语,补语。

以下根据现代突厥语的句子结构分析毗伽可汗碑铭文的句子结构。

结构一,主语+谓语:özüm(主语) qaltım(谓语),我留下了。这是个由主语和谓语组成的简单句,现代突厥语里也有这样的句子结构而且普遍存在的,比如,现代哈萨克语,men(主语) keldim(谓语),我来了。

结构二,主语+直接宾语+谓语(及物动词):bilmäz kişi(主语) ol sabi(宾语) alıp(谓语),不懂的人信了那句话。现代哈萨克语,asan(主语) kitap(宾语) oqıdı(谓语)。艾山读了书。这是个很常见的句子结构,带宾格的词作为及物动词的宾语指谓语的直接对象。

结构三,主语+间接宾语+直接宾语+谓语:män(主语) qızın(直接宾语) o luma(间接宾语) ali birtim(谓语)我把他的女儿去给我的儿子。现代哈萨克语也经常出现这样的句子结构,比如,olar qoyların bizge berdi.他们把他们的羊给我们了。

这三种句子结构在毗伽可汗碑铭文里常见,现代突厥语句子结构从这些碑铭文的句子结构里发展,演变并完善到现在。因为时间的关系,我在这里简单地分析了毗伽可汗碑铭的句子结构并且与现代哈萨克语句子结构做了比较,所以以后的学习和研究过程我会继续补写并完善这部分内容。

四、毗伽可汗碑铭文的固定词组

碑铭文中的固定词组在结构上具有固定性,构成词组的词及其次序一般都不能变动,在意义上具有整体性。固定词组包括专有名词、谚语和重叠词等等。在毗伽可汗碑铭文里有好多结构固定的专有名词,比如,türük bilgä qa an(突厥毗伽可汗),这是当时的可汗称呼,现代突厥语里基本上不用此类的词组。toquz o uz(九姓乌古斯),äki ädiz(二姓阿跌诸),这是部落名称,目前现代哈萨克语也有与此相同的部落名称,比如,on eki kerey(十二个克烈),to iz nayman(九个奈曼)等等。kök tä ŋ ri(蓝天),这里的kök词在语音和意义上都与现代哈萨克语的一样,但是tä ŋ ri这个词在现代语言中再也不表示天空,只表示上帝。kişi o li(人类之子),这个词组在哈萨克语里以adam balası形式保留表示同样的意义。türük bodun(突厥人民),现在有这样的词组,比如说qazaq qalqı(哈萨克人民),tamir qapı(地名,铁门),

现代哈萨克语里有这样的话,比如,temir say(铁山谷),这些地名在形成固定词组的过程都有一定的原因。inili ä ili(兄弟),这话的形式和意义在现代突厥语里有了变化,以a ali-inili形式存在表示兄弟。ta ŋ ri yarlıqaw(真主保佑),这词在现代突厥语言里有,表示同样的意义。bä ŋ gü taş(永久的石碑),现代哈萨克语里这词以qulıp taş形式常见表示同样的意义,i in taşı(内外),本词组在现代哈萨克语里以işi-sirtü形式出现与此相同的意义,但taşı这词也有,即表示外部,外面等意义。

五、现代哈萨克语有些词语的演变

现代哈萨克语词汇中常见古代碑铭文的词汇,更重要的是在现代哈萨克语中意义不明确的有些词汇在碑铭文里被使用过并且意义也清楚。比如,现代哈萨克语里有个词组 ilap-siqtaŋ,这个词组的前部分 ilaw的意义是哭,而这个词组的后一部分siqtaŋ在现代哈萨克语里只有与 ilaw一起使用时才能表达意义,而siqtaŋ这词古代碑铭文里早就被使用过,即表示哭。«olur»这词在毗伽可汗碑铭文里表示«坐»,现代哈萨克语种以otır形式使用,从这个词看,有些古代突厥语词在意义上不变,而在语音上发生了变化。毗伽可汗文«sab almaw»,这个话的意思是不听话,在现代哈萨克语里以til almaw形式表达同样的意义。碑铭文sab演变为哈萨克语söz,而现代哈萨克语til有«话»和«舌头»两种意义。qa an这词中间的浊辅音« »在长期的语言发展过程中逐渐弱到目前消失了,变为qan,在现代哈萨克语里已经成为旧词了。在毗伽可汗碑铭文里的kök(蓝色),bar(有),az(少),tört(四),kün(太阳),ini(弟弟),altı(六),biz(我们),oq(箭),qara(黑色),ay(月份,月亮)等单音节的,结构比较简单的词语以原来的形式和意义保留到现在,在现代哈萨克语里这些词的语音,意义以及用法都保持一致。现代哈萨克语词汇里有很多介词,由于哈萨克语中没有相应的词汇只能通过从其他语言中接入的词汇来表达相应的意义,这些词汇既然替代本民族的某种词汇,但应用方面存在一定的问题,我们通过研究古代语言来解决这些问题。比如,«导游»这个词在现代哈萨克语里没有相应的翻译,有时说daoyou,有时说jol bastawşı,在古代碑铭文里的 erşi这词是很准确地表达导游的意义。

结语

将古代碑铭文《毗伽可汗》与现代哈萨克语比较研究在认识现代哈萨克语的历史,丰富现代哈萨克语的词汇,改善现代哈萨克语语法以及强化语言应用方面具有重要意义。在现代语言里存在不少的古代碑铭文痕迹,通过研究这些语言现象,我们可以在理论上了解我们现代语言的特点。本文初步探析了毗伽可汗碑铭文和现代哈萨克语言的格范畴,词类和其他语法现象。

参考文献

- [1]阿力肯·阿吾哈力:《克普恰克及其文献«库曼语汇编»》,突厥语言与文化研究,第二辑,北京:中央民族大学出版社,1997
- [2]阿力肯·阿吾哈力:《回鹘文<金光明经最胜王经>第十三品研究》,中央民族大学出版社,1996年10月
- [3]阿力肯·阿吾哈力:《突厥如尼文字溯源》,《西域研究》2004年第2期
- [4]耿世民:《古代突厥语语法》,北京:中央民族大学出版社,2010
- [5]埃·捷尼舍夫:《突厥语言研究导论》,陈鹏译,北京:中国社会科学出版社,1981
- [6]耿世民:《古代突厥文碑铭研究》,北京:中央民族大学出版社,2005
- [7]王远新:《突厥历史语言学研究》,北京:中央民族大学出版社,1995
- [8]耿世民:《哈萨克古代文献研究一金帐汗国克普恰克文献库曼语汇集》,《新疆师范大学学报》,2005年第3期
- [9]耿世民:《古代突厥语语法》,北京:中央民族大学出版社,2010
- [10]耿世民:《古代维吾尔文献教程》,北京:民族出版社,2006

Г.Кортабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Түркітану және
үндітану кафедрасы,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан,

ТҮРІК ДҮНИЕСІНІҢ БІРЛІГІ – АЛФАВИТ ОРТАҚТЫҒЫНДА

Аннотация: Қазақстанның латын әліпбиіне көшуі, ондағы мәселелер, алфавит реформасы, өзге түркітілдес халықтардың латын әліпбиіне көшудегі тәжірибесі сөз етілген мақалада, Қазақстанның бұл қадамы бауырлас қазақ елін ұлы мәдени дамуға, серпіліске алып келетіні жайлы ой қозғалған. Әрине, әліппи халыққа жат емес, 1929 – 1940 жылдар аралығында қолданыста болды. Сонымен қатар 1940 жылдан бастап қолданыста болған кирилл әліпбиімен Қазақстанда ғылым мен әдеби мұраның үлкен қоры дайындалды. Әрине, бұл әр кезде де есімізде болатын жайт. Болашаққа бағдар – елбасының халқы үшін жасаған зор қадамы. Осы жолда кедергілер мен қиыншылықтар да болуы мүмкін, бірақ бауырлас елдердің тәжірибелерін ескере отырып, қазақ халқы осындай өтпелі кезеңнің бар қиындығын артақ тастамақ. Мақалада түркітану ғылымы, түркі халықтарының алфавиті, Қазақстанның алфавит тарихы, алфавит реформасы, латын әліпбиіне көшу маңыздылығы туралы қарастырылады. Қазақстанда латынға көшудегі мәселелер, басқа халықтардың тәжірибесі сөз етіледі.

Кілт сөздер: түркітану, латын алфавиті, алфавит реформасы, түркі тілдері.

Г. Кортабаева

Казахский национальный университет Аль-Фараби, Кафедра тюркологии и индиологии,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан,

СОЮЗ ТЮРКСКОГО МИРА - В ОБЩНОСТИ АЛФАВИТА

Аннотация: В статье где были затронуты вопросы перехода Казахстана на латиницу, реформы алфавита, опыт других тюркоязычных народов по переходу на латиницу, была затронута мысль о том, что этот шаг Казахстана приведет братскую казахскую страну к великому культурному развитию, прорыву. Конечно, алфавит не чужд народу, он действовал с 1929 по 1940 годы. Кроме того, с помощью кириллицы, действующей с 1940 года, в Казахстане подготовлен большой фонд научного и литературного наследия. Конечно, мы будем помнить это всегда. Взгляд в будущее - это огромный шаг Елбасы для народа. На этом пути могут быть препятствия и трудности, но, учитывая опыт братских стран, казахский народ собирается преодолеть все трудности такого переходного периода. В статье рассматриваются тюркология, алфавит тюркских народов, история алфавита Казахстана, реформа алфавита, важность перехода на латинский алфавит. Будут затронуты вопросы перехода на латиницу в Казахстане, опыт других народов.

Ключевые слова: тюркология, латинский алфавит, реформа алфавита, тюркские языки.

G. Kortabayeva

Kazak Milli Üniversitesi adını almıştır. El-Farabi, Türkoloji ve İndoloji Bölümü filoloji bilimleri
adayı, doktor, Almatı, Kazakistan,

TÜRK DÜNYASI BİRLİĞİ – ALFABE ORTAKLIĞIDIR

Özet: Türkoloji sadece Türk halklarının geçmişi ile bugünü araştırmakla sınırlamıyor, bunun yanı sıra tarihini, edebiyatını, medeniyetini ve etnografisini genel olarak ele alıp inceler. Küreselleşme çağında Türkoloji siyaset, felsefe, sosyoloji meseleleriyle de yakından ilgilenir. Kazakistan'ın Latin alfabesine geçişinden, sorunlardan, alfabetik reformdan, diğer Türk dili konuşan halkların Latin alfabesine geçiş deneyiminden bahseden makalede, Kazakistan'ın bu adımının kardeş Kazak halkının büyük gelişme ve atılımına yol açacağı söylendi. Elbette 1929-1940 yılları arasında alfabe ezbere değildi. Ayrıca 1940'tan beri faaliyet gösteren Kiril alfabesi ile Kazakistan'da büyük bir bilim ve edebiyat mirası fonu hazırlandı. Elbette bunu hep hatırlıyor. Gelecekte ulusun lideri olmak Kazakistan halkı için çok büyük bir adımdır. Yolda engeller ve zorluklar olabilir ama kardeş ülkelerin tecrübesi, Kazak halkı böyle bir geçiş döneminin tüm zorluklarını kurtarmayı amaçlamaktadır. Türk halklarının alfabesi Türkoloji, Kazakistan'ın alfabetik tarihi, alfabetik reform, Latin alfabesine geçiş okudu. Kazakistan'da Latin alfabesine geçiş sorunları, diğer halkların deneyimleri vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: türkoloji, latin alfabesi, türk asıllı halklar, türk dünyası.

G. Kortabayeva

Turkic and Indology Department, Al-Farabi Kazakh National University,
candidate of philological science, doctor.
Almaty, Kazakhstan,

TURKISH WORLD UNION – ALPHABET PARTNERSHIP

Abstract: Turkology as a science emerged as a branch of Orientalism. Turkology studies Turkic peoples, their languages, literature, history and ethnography. The science received special development after the opening for the entire Turkic world of monuments of Bengo, namely in the second half of the 18th century. In the article, which speaks about the transition of Kazakhstan to the Latin alphabet, about the problems, the alphabetical reform, about the experience of the transition of other Turkic-speaking peoples to the Latin alphabet, it was said that this step of Kazakhstan would lead to the great development and breakthrough of the brotherly Kazakh people. Of course, the alphabet was not by heart, during 1929 - 1940. Also, a large fund of science and literary heritage in Kazakhstan was prepared with the Cyril alphabet, which has been operating since 1940. Of course, he always remembers this. To become the leader of the nation in the future is a huge step towards the people of Kazakhstan. There may be obstacles and difficulties on the road, but the experience of brotherly countries, the Kazakh people intend to save all the difficulties of such a transitional period. Studied Turkology, the alphabet of the Turkic peoples, the alphabetical history of Kazakhstan, the alphabetical reform, the transition to the Latin alphabet. In Kazakhstan, issues of transition to the Latin alphabet, the experience of other peoples are highlighted.

Keywords: turkology, the latin alphabet, alphabet reform, turkish language.

Türkoloji – oryantalizm biliminin bir dalıdır ve eski zamanlardan günümüze kadar kullanılmış olan bilimsel bir terimdir. Türk halklarının dilini, edebiyatını, tarihine etnografyasını araştıran bütün bilim dallarını toplayarak, bizim ülkemizdeki rünik yazıtların bulunduğu ile onların türklük hazine olduğunu kanıtlayarak XVIII.yüzyılınII.döneminde bilim dalı olarak oluştu (Kaidar A., Orazov M., 2004:3).

Türkoloji – çok zor bir bilim dalı, gelişmesi ise tarih, felsefe, arkeoloji, dilbilimi ve edebiyat gibi bilim dalları ile bitişiktir. Türkoloji bir bilim dalının ismi olarak «türk, türkün» sözleri etkisinde meydana geldi. «Türk, türkün» isimleri Türk milletlerinin eski yazıtlarında çok erken zamanlardan beri mevcuttur, Avrupa yazıtlarında ise bizim devrimizin X.yüzylında görünmeye başladı. Eski çağlarda Türk halklarını Yunanlılar «skifler», Çinliler «hunlar», İranlılar ise «saklar» diye adlandırdılar. Hunlar Tavgaş halkını sık sık saldırdıkları için onlardan savunmak amacı nedeniyle Çin seddi inşa edildi. Günümüzde «Çin seddi» kelimesi deyim olarak kullanılır, yani «ayrı olmak», «uzaklaşmak» anlamlarını ifade eden bir kelime grubudur (Avakova R., 2004:8).

«Türk» terimine etnik ve ulusal anlamdaki bir isim olarak kabul eden ve günümüze kadar o anlamda kullanan Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan «Osman Türkü» diye adlandırılansadece bir halksahiptir. «Türki» kavramı ise «Türk» ismi gibisadece bir ulusa ait, fakat bir halka ait bir isim değil, herkesin kendilerine ait ulusladları olan yaklaşık 40 Türk kökenli halkların hepsini içine uyduran ortak bir isimdir. Onların genel nüfusu 100 milyondan fazladır. Türklerin nüfusu Bağımsız Devletler Birleşimi uyumunda yaklaşık 50 milyon gibi, başkaları ise dış ülkelerde: Türkiye'de, Çin ve Moğolistan'da, Batı Avrupa ve Afrika'da, Amerika ve Avustralya'da yaşıyorlar. Sovyetler döneminde Slavlardan sonraki çok nüfusa sahip olan Türk halklarıydı.

Meşhur türkolog S.E.Malov'ın araştırmalarına göre, «Türk milletleri millattan önceki V.yüzyılda bile şu an yerleştikleri yerlerde, hatta ondan da büyük yerler ve bölgede hükmettiler, yani Çin ile Tuna aralığında yerleştiler» (Malov S.E., 1952).

Yeni yüzyılda türkoloji bilimini onun gelişmesine yol açan yeni görevler bekliyor. Türk dillerinin kökü aynı deriz, ama yeni yüzyılda bir birimizle anlaşmak zor geliyor. Elbette bunların hepsi Sovyetler Hükümeti çağındaki siyaset sonucu, alfabedeki karışıklık olduğu gerçektir. Son zamanlarda «ortak alfabe yapalım mı» gibi teklifler, hareketler çoğaldı. Ancak Türk dillerinin farklılıklarına yansıyor.

Cumhurbaşkanı N.Nazarbayev «Tarih akışında» adlı kitabında «Biz kendimiz evletimizi uzun zamanlar boyunca iyice kurmak istiyorsak, o zaman halkın manevi hazinesini anlamamız gerekiyor» dedi. Cumhurbaşkanı'nın bu yıl yaptığı konuşmasında «Ebediülke» fikri – buyolların mantıklı devamıdır (N.A. Nazarbayev'in «Kazakistan – 2050» Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti» adlı Kazakistan halkına sesleniş //www.akorda.kz. 29.04.2014)

Profesör Ş.Ibrayev: «Dünya ve etnik gelenekleri çok zamanlar önce olmuş Türkoloji biliminin günümüzdeki dizginini tutmak – eğemen Türk devletlerinin yetkilisi amacı», – diyor. Gerçekten türkoloji biliminin başı olan Alaş liderlerinin kutsal da önemi edebi, tarihi, dilaştırmalarını sadece tanıp ve bilip değil, yeni yüzyılda zaman ihtiyaçlarına uygun şekilde devam ettirmek, derin düşünmeğe emnesilin amacıdır.

Ülkemizde Latin alfabesine geçiş meselesi son yirmi yılda ortaya atılıp, son on yıl tartışılmaya devam ediyor. Şimdi kazak halkının manevi gelişmesi bir kavşakta kalmış gibidir. Bunun gibi karar verilmeyen meselelerin sayısında alfabe seçme problemi de vardır. Alfabe halkın manevi varlığını oluşturacak temel faktörlerin biridir, obir toplumun ya da bir kişinin isteğiyle ya da başkaların etkisiyle seçilecek mesele değil. Budevlet dilinin en önemli meselesidir. Alfabe ilk önce dil seslerini sistemli bir şekilde işaretleyen tablodur. Dilin yazılı versiyonu bu tabloya dayanarak yazılır. Harf ise bu alfabeğin sadece kod şeklidir. Alfabe meselesi siyasilendirilmemeli, ulusal faizden türelenen onun manevi çevresini belirleyen bir durumdur.

Ancak yeni alfabeğe zamane çeçeğimiz hala belli değil. Fakat, onun mücadelelesigünden güneye yaklaştığı görülüyor. Toplumdaki bazı fikirlere, onun içinde hatta Rusya'yı itakletmeye alışan vatandaşların toplumorganizasyonların karşıt olduğuna rağmen Kazakistan Azerbaycan, Uzbekistan ülkeleri gibisonunda Latin alfabesine geçeceğibelli oluyor.

Latin alfabesine geçiş meselesi 1990 yılında ortaya atılmıştı. O zamandan beri dil uzmanları, toplum liderleri, siyaset adamları, farklı Medyatemsilcileri bu konuyu sık sık ortaya atıyorlar.

Latin alfabesine geçiş Türk halkları ortak bir karara gelmesinden sonra kabul edilen bir karar diye gönlümüzü teselli ediyoruz. Öyle olsa da bizim düşüncemize göre Latin alfabesini kabul

etmede alfabe seçmenin ön planları ve nedeni tam bilimsel şekilde aranmıyor. Başka Türk halkları gibi Kazak milletinin de yazı tarihinin çok eskiden başladığını veyazının çeşitli tarihlerden geçtiğini görebiliriz.

Herkes bilir ki, geçmiş yüzyıllarda biz alfabe için kereden geçirmek mecburiyetinde kaldık. 1929 yılına kadar Arap alfabesine uyarak yapılan «Tötë yazı», 1940 yılına kadar Latinal fabesine kullandık, ondan sonra Kiril alfabesine geçtik.

Kazakların ilk sürekli yayımlanan baskıları da, edebi sanat eserleri de Arapça yazılıp, basılmıştı. Sovyet temsilcileri millete evrensel okuryazarlık eylemlerini yaparak Kazak halkının genel kültürünü, edebiyatını, dilini geliştirmede büyük bir araç bulabildiler. Arap grafiği etkisinde yapılan alfabe diğer Türk dilleri gibi Kazak diline de tamamen uymuyordu.

Latin alfabesine geçmek tecrübesi ilk olarak Azerbaycan'da ele alınmıştır. Bu tecrübe temelinde bütün Sovyet cumhuriyetlerinde latin alfabesine geçmek sistemi oluşmuştur. Arab alfabesinden hiç fayda olmayacağını ve Latin alfabesinin gerekli olacağını ilk XIX. yüzyılında İran'da Malkomhan desteklese, türk halklarından ilk Mirza Feth Ali Ahundov (1863 y.) oldu. Ama o zamanlarda bu gibi reformlara izin verilmezdi. Arab alfabesinin zorluğuna rağmen o birkaç yıl kullanılmaya devam etti. 1922 yılında Kazan devriminden sonra Azerbaycan'da Arab alfabesine karşı hareketler yine başladı. Bunu başlatan devrimci Ağamalıoğlu idi.

Latin alfabesine geçen memleketlerdeki zorluklar.

Bugünlerde halk arasında alfabenin değişmesi hakkında değişik fikirler söylenmektedir. Bazıları latin alfabesinin kolaylıklarını öne sürerken, diğerleri de acele edilmemesi gerektiğini söylemektedirler. Böyle fikirlerin ortaya çıkması çok normal. Kazakistan alimleri latin alfabesine geçen Türkiye, Azerbaycan ve Özbekistan'ın acı derslerini açık olarak ortaya sürmektedirler. Özetleyecek olursak:

1. 1928 yılında latin alfabesine geçmesine rağmen, Türkçe'deki bazı sesleri işaretleyen harfler harf sistemine dahil olmamıştır. Özbekler de aynı sorunla karşılaşmaktadır.
2. Asırlar boyunca arab harfleriyle yazılan eserlerini kullanamamaktadırlar.
3. Çocuk edebiyatları yetmemektedir.
4. Tez araştırmaları kiril alfabesiyle yazılmıştır.
5. Öğretim görevlilerini hazırlamak büyük sıkıntı.
6. Özel kurumlar iç belgelerini latin harflere geçirmekte acele etmemekte.
7. Özbekistan'da rus dilinde eğitim veren okullar kiril alfabesini kullanmakta.
8. Özbekistan'da latince eğitim görenler sayısı azalmasıyla, ulusal baskılara talep azalmıştır. Özellikle orta yaş ve yaşlılarda çok belirgin olmaktadır.

Kazakça için sadece latin alfabesini hazırlamak yetmez, en önemlisi dil kullanıcılarının kolay bir şekilde benimseyecek organizasyonların yapılması lazım. Onun içinde yeni alfabeğe uygun olan sözcük denetimi ve doğru telaffuz sözlükleri başta olmak üzere kullanıcıya lazım olacak kaynak elde edecek şekilde altyapıyı hazırlamak en önemli sorumluluklardandır. Alfabe değişimi hakkında dört ana fikir tartışılmaktadır.

Birincisi «rus (kiril) alfabesi alışılmıştır, bu alfabeyle birçok araştırmalar yayımlanmıştır. Eğer başka yazıya geçerse hepsini bir anda kaybedeceğiz» diyorlar.

İkincisi, arab alfabesini kullananlar aynı dinden olan doğu halklarıyla tekrar yakınlaşmanın hamlesi olarak hesap ediyorlar. Burada Ahmet Baytursinov'ın kestirme yazısına olan özlem de var.

Üçüncü, latin alfabesini destekleyen ilim ve halk temsilcileri onu gelişmeye götürecek tek kestirme yol olduğunun kanaatinde. Nitekim türk kökenli memleketlerin hepsi latin alfabesine geçmiştir ya da geçmektedir.

Dördüncü, eski (ilk çağ) türk yazılarını isteyen az bir topluluk var. Göktürk yazılarını bir daha canlandırmak aptalın işi değil, türk kökenlilerin dünyadaki seviyesini yükseltecek büyük iştir.

Biz - dev bir hayat ağacının çeşitli yapraklarıyız.

Kazak devleti için latin alfabesine geçme ne gibi kazançlar getirebilir dersek, tabii ki bu

durumda çeşitli dibilimi adamlarının fikirlerini dikkate alıyoruz.

İlk olarak dilin özüyle ilgili. Dilimizdeki, şimdi kullandığımız yabancı sesleri simgeliyendiren harfleri kısaltarak, kazakçanın doğal, kendine özgü harflerini olduğu gibi korumak.

Latin alfabesi kullanıma geçince zorluk yaşanmasına neden yok. Çünkü özellikle gençler ingilizce bildikleri için latin alfabesine geçsek bile kolaylıkla okur ve yazar olur. Şimdi bile internette, Kazakistan latin alfabesine geçme kararını daha vermediyse de, onlar latin harfleriyle kazakça yazıyorlar. Kırk yaş üstü, ingilizceyi hiç bilmeyen şahıslar zorluk yaşayabilirler. Onlar latin harfleriyle birkaç günde okumaya başlasa bile, yazmayı öğrenmeleri bir kaç ayı alabilir.

Fakat, net olan şu ki kazak dili bugün ya da yarın kesinlikle latin alfabesine geçecek. Cumhurbaşkanımız Nursultan Abişulu Nazarbayev Ulusa sesleniş konuşmasında bunu net olarak belirtmişti. Böylece bir soru'nun ve bir sorun'un nerden başlangıç aldığı belirlendi. Cumhurbaşkanın 'Kazakistan 2050' stratejisinde Kazak devletinin istikbale yönelik stratejileri belirlendi ve kazakçanın latin alfabesine geçeceği hakkında özetlenmiş fikirler içermektedir.

Cumhurbaşkan Ulusa sesleniş konuşmasında Kazak devletinin siyasi-ekonomik, sosyal-kültürel eğitim-öğretim yönlerindeki gelişmeleri, uluslararası alandaki yerini her yönden gözden geçirmekte olup, iç ve dışarı ile ilgili durumları değerlendirerek, alfabeyi ne zaman, hangi yöntemlerle değiştirmesi gerektiği, bu durumları gözönünde bulundurarak doğru karar verdi.

Cumhurbaşkanımız kazakça latin alfabesine geçerse halkın kültüründe çok büyük gelişmeye yol açacağından bahsediyor. «Bu evrim iyi hazırlıklı ve yerli yerinde planlanarak yapılmalı. Bu arada, XX. yüzyılda kazakçadaki bilim ve edebi mirasların çok büyük bir deposu kiril alfabesiyle hazırlandığını akılda bulundurmak lazım. En önemli olanı, kazakistanlıların gelecek çocukları için hazırladıkları bu hazine kaybolmadı. Biz kazakçayı latin alfabesine geçirmek için devlet komisyonu kuracağız» – diyor Nursultan Nazarbaev.

Kazakistan cumhurbaşkanı bu yeniliklerin yabancı ortaklarımızın da dikkatini çektiğinden bahsediyor. «Bazılarının dediği gibi Kazakistan'ın geosiyasi üstünlüklerinin değişmesini «ispat» olarak görmelerine neden yok. Öyle demeye hiç neden yok. Bunun hakkında şunu diyebilirim. Latin alfabesine geçmek-kazakçayı geliştirme ve yenilemedeki iç ihtiyaç. Karanlık odadan kedi aramanın anlamı yok, ve ayrıca o orada hiç olmadı».

REFERANSLAR:

- [1] KAİDAR, A., ORAZOV, M. (2004). Türkolojiye giriş, Almatı. – P. 225.
- [2] AVAKOVA, R. (2004). Türk filolojisine giriş, Almatı. – P. 31.
- [3] KAŞKARİ, M. (2004). «Divânu Lügati't-Türk», Almatı. – P. 35.
- [4] İLMİNSKİY, N. (1861). Kırgız dilindeki zarfların incelenmesi için derleme, Kazan. – P. 104.
- [5] Malov, S. (1952). Eski Yazma Anıtları, Moskova. – P. 46.
- [6] Bala Mustafadan – Kemal Paşa Atatürk'e kadar // Efsane İnsan (2012). – №3 (39) Yazar Adı Olmayan Kitaplar
- [7] DPT (2003). İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), Yayın No: DPT 2671, Ankara. – P. 25.
- [8] Atatürk'ün Türk Dili Hakkındaki Düşünceleri // İlköğretim Okulları İçin Hazırlanan Türkçe Dersi Öğretmen Kılavuzu (2005), Ankara. – P. 18.
- [9] İnternet Bazlı Kaynaklar
- [10] Kazakistan Cumhurbaşkanı – Cumhurbaşkanı N.A. Nazarbayev'in «Kazakistan - 2050» Olgunlaşan Devletin Yeni Siyasi İstikameti» adlı Kazakistan halkına seslenişi //www.akorda.kz. 29.04.2014. – P. 14
- [11] Latin alfabesi // <http://kk.wikipedia.org/wiki>. – P. 5.
- [12] Junisbek A. Sermaye reform lazımdır //www.baq.kz. 18.04.2014

МРНТИ 16.21.21

М.Е. Дуйсембаева

Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар достығы университетінің
аға оқытушысы, магистр, Шымкент қаласы

ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

Аннотация: Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан алып зерттеу, білу ғылым үшін де, практика үшін де керек. Өйткені қандай да бір құбылыстың, фактінің, өткенін, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін емес. Зерттеу әдісі бір қалыпта қалып қоймайды және ол әр ғылымда бірнешеуден болуы мүмкін. Әдістің өзгеруі зерттейтін объектінің сипатына, ғылымның даму дәрежесіне байланысты. Ғылым дами келе объектінің бұрын байқалмаған жаңа сырлары, тың құбылыстары ашылады. Оны жан-жақты және терең айқындау үшін бұрын қолданылып келген зерттеу тәсілдері жарамсыз болады да, зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттігі туады. Бұл мақалада көне тілдік категориялардың тарихи даму жолдарын зерттеудің, білудің шешуші мәні барлығы байқалады. Сондай-ақ тілді зерттеудің әдістері мен зерттеу әдістемелерінің бүгінгі тілтанымдық зерттеулердегі маңыздылығы сөз етіледі.

Кілт сөздер: әдіс, методология, құрылымдық, тарихи.

М.Е. Дуйсембаева

Казахстанский инженерно-педагогический университет дружбы народов,
старший преподаватель, магистр, г. Шымкент

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ И МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация: Историческое изучение и знание фактов языка, необходимы как для науки, так и для практики. Потому что, не зная какого бы то ни было явления, факта, его прошлого, путей исторического развития, невозможно понять его настоящее, его тайну. Методы исследования не остаются в одном состоянии и в каждой науке их может быть несколько. Изменение метода зависит от характера исследуемого объекта, степени развития науки. С развитием науки открываются новые тайны, новые явления, которые ранее были не замечены. Применяемые ранее методы исследования для всестороннего и глубокого его определения становятся недействительными и возникает необходимость применения новых методов и приемов исследования. В этой статье прослеживается решающее значение изучения, познания путей исторического развития древних языковых категорий. Также подчеркивается важность методов и методик исследования языка в современных языковых исследованиях.

Ключевые слова: метод, методология, структурный, исторический.

M.E. Duisembayeva

Senior lecturer, master of the Kazakhstan Engineering and Pedagogical University
of Friendship of Peoples, Shymkent

STUDY METHODS AND LANGUAGE RESEARCH TECHNIQUES

Abstract: The historical study of the facts of the language, knowledge is necessary for both science and practice. Indeed, despite the fact that any phenomenon, past, historical development, it is impossible to understand its current state, history. The research method does not remain in one position and can be several in each science. The change in the method depends on the nature of the object under study, the degree of development of science. With the development of science, new secrets are revealed, new phenomena that have not previously been noticed by the object. For a comprehensive and deep definition of it, previously applied research methods become invalid and there is a need to apply new methods and research methods. In this article, all the decisive values of the study, knowledge of the paths of the historical development of ancient linguistic categories are observed. This article reveals the importance of methods and techniques of language research in modern language research.

Keywords: method, methodology, structure, historical.

Зерттеудің тәсілдері мен жолдары ғылымның алға қоятын мақсаты – өз объектісін жан-жақты танып білу, оның белгісіз сырларын, заңдылықтарын ашып айқындау. Ғылымды қызықтыратын нәрсе – әлі шешілмеген, белгілі болмаған, сыры ашылмаған жайттар, проблемалар. Сондықтан ғылыми зерттеу – белгісізді белгілі ету, ашылмағанды ашу, шешілмегенді шешу процесі.

Ғылыми зерттеудің барлық түрінде де объектіні танып-білу үшін өзара байланысты үш түрлі әрекет іске асырылады. Олар: 1) қажетті материалдар, фактілер жинау; 2) жиналған материалдарды, фактілерді сұрыптау, талдау; 3) фактілер негізінде теориялық тұжырымдар, болжамдар жасау. Бұлар ғылым атаулылардың қай-қайсысында болса да, қайталанып отырылатын зерттеу процестері, зерттеу кезеңдері. Құбылысты, объектіні ғылыми танып-білу процесінде іске асырылатын бұл әрекеттер басқа да ғылымдардағы сияқты тіл білімі үшін де іс жүргізудің негізгі баспалдақты кезеңдері болып есептеледі.

Алға қойған мақсатты орындап шығу үшін, зерттеуде әртүрлі амал-тәсілдер қолданылады. Онда әдіс-амалдар қатарына методология, методика, /әдістеме/ жатады. Бұл үшеуі өзара тығыз байланыста, бірлікте болуларымен қатар әрқайсысы әртүрлі ұғымды білдіреді және бұлар бүкіл ғылыми механизмді қозғалысқа келтіретін қозғаушы күштер деп есептеледі. Ендігі әңгіме осы үшеуінің өзіндік сипаттарын, арақатынастарын айқындауға арналады.

Методология. Методология – гректің метод және логос деген екі сөзінің бірігуінен жасалған. Мағынасы – метод (әдіс) туралы ілім. Методология – теориялық ойлаудың философиялық негізі.

Методология дүниеге көзқарас, өмірдегі алуан түрлі құбылыстарды, болмысты танып-білудің жолы, философиялық принципі. Орыс тіліндегі үлкен энциклопедиялық сөздікте «Әдіс – болмысты түсіндірудің тәсілі, жаратылыс пен қоғам өміріндегі құбылыстарды танып-білудің, зерттеудің тәсілі» деген анықтама бар. Бұл әдіске жалпы ғылымдық, философиялық тұрғыдан, яғни методология деген тұрғыдан берілген анықтама. Бірсыпыра ғалымдар әртүрлі қызметтегі ұғымды бір-бірімен шатастырмау үшін және әдіс деген

терминді моносемиялы ету үшін, оның жоғарыда айтылғандай жалпы ғылымдық, философиялық түрін методология деп атаған жөн дейді. Бұл – орынды пікір.

Методология – әр ғылымның зерттеу жұмысында басшылыққа алатын философиялық көзқарасы. Методология – жалпы ғылымдық ортақ принцип. Кеңес Одағы кезінде бір ғана методологиялық принципке сүйенді. Ол – маркстік диалектикалық және тарихи материализм принциптері. Бұл принцип дүниенің негізі – материя, ол – алғашқы, ал ой-сана – мидың жемісі, материалдық сыртқы дүниенің бейнесі, ол – соңғы, дүниені танып білуге болмайтын ешнәрсе де жоқ, ғылым мен практиканың күші арқылы бәрін де тануға, білуге болады, өмірдегі алуан түрлі заттар, құбылыстар бір-бірімен тығыз байланыста, шартты қатынаста болады және олар үздіксіз қозғалыста болып өзгеріп дамып отырады, олардың ішкі қозғалысы, дамуы араларында болатын қарама-қайшылықтардың күресі негізінде болып жатады, құбылыстардың дамуы сандық өзгерістерден сапалық өзгерістерге ауысып отырады деп санайды.

Бұл табиғат пен қоғамдық өмірдің, ой-сананың жалпыға тән заңдылықтары. Бұл заңдылықтар ғылым атаулының қай-қайсысын болса да, бірде болмаса бірде кездеспей қоймайды. Осы себептен де методология ғылыми зерттеу ісінде зерттеушінің басшылыққа алатын, әрдайым есте ұстайтын бағдарлаушы принципі болып есептеледі.

Кеңес тіл ғалымдары тілді зерттегенде марксизм классиктерінің осы айтылған философиялық тұжырымдарын басшылыққа алды, өз зерттеулерінде оларды қалай қолданудың жол-жобасын айқындады. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің методологиялық принципі дегенді оның басшылыққа алған философиялық қағидалары, дүниетанымы деп түсінген жөн.

Әдетте, басшылыққа алған методологиялық принципінің, сүйенген философиялық негізінің қандай болуына қарамастан, ғылым жетістіктері, ғылым ашқан жаңалықтар таптық болмайды, жалпыхалықтық, жалпы исламдық игілік болады. Бірақ бұдан ғылым табыстарын адамдар әртүрлі мақсатта пайдаланбайды, ұстанған методологиялық, философиялық принциптің таптық мәні болмайды деген қорытынды шықпайды.

Әрбір ғылымның өзіне тән арнаулы зерттеу әдісі зерттеушінің басшылыққа алған методологиялық принципіне, сол белгілеп берген негізгі мақсатқа сай келіп отырады. Зерттеу әдісі бір болғанымен, егер басшылыққа алған методологиялық принциптері әртүрлі болса, әдіс алдына қойылатын талап та, одан шығарылатын қорытынды да әртүрлі болмақ. Мысалы, XIX ғасырда және XX ғасырдың бас кездерінде бір-біріне қарама-қарсы бағытта қалыптасқан лингвистикалық мектептердің басым көпшілігі салыстырмалы-тарихи әдісті зерттеудің бәріне де ортақ тәсілі ретінде қолданды. Бірақ ол әдісті натуралистер «тіл – биологиялық құбылыс, организм» дейтін негізгі концепцияларын дәлелдеуге пайдаланса, психологистер «тіл – таза психикалық құбылыс» дейтін концепцияларын дәлелдеуге пайдаланды. Сол сияқты құрылымдық әдіс те түрлі мектептерге ортақ әдіс болғанымен, олардың әрқайсысы әртүрлі мақсатта, әртүрлі бағытта қолданылады.

Зерттеу әдістемелері. Арнаулы зерттеу әдісінен туатын негізгі мақсатқа жету үшін, зерттеуші ғылым қажетті фактілерді жинап, сұрыптап, қажетті жүйеге келтіруде, жинақтап қорытуда қолданатын көмекші іс жүргізу тәсілдері болады. Ондай тәсілдер жұмыс әдістемесі деп аталады. Басқаша айтқанда, әдістеме дегеніміз – бақылау, есепке алу, салыстыру, эксперимент сияқты зерттеу тәсілдерінің жиынтығы. Кейбір әдебиеттерде мұны да әдіс деп санайды. Әдіс пен әдістеме арасында белгілі жақындық, қарым-қатынас барлығы даусыз. Өйткені әдістеме әдістен туатын мақсатқа жету жолында қолданылатын іс жүргізу тәсілі, көмекші құрал. Солай бола тұра бұл екеуінің арасында елеулі өзгешеліктер де жоқ емес.

Әдіс зерттеп отырған объектіні танудың, фактілерді талдаудың жолын айқындайды, ал әдістеме қажетті фактіні қалай жинауды, қалай өлшеп сұрыптауды, қалай топтап жіктеуді, зерттеуге ыңғайлы, қажетті, тиімді түрге қалай келтіруді айқындайды. Басқаша айтқанда, әдіс – көздеген мақсатқа жетудің жолы болса, әдістеме – сол жолды аршып, тазартып отыруға қажетті құрал.

Әдістеме жалпылық, стандарттық сипатқа ие. Ол бір әдіске ғана тәуелді болмайды. Іс жүргізудің белгілі бір әдістемесі барлық әдісте де қолданыла беруі мүмкін.

Қазіргі заман ғылыми-зерттеу ісінде жиі қолданылатын бірнеше әдістемелік тәсілдер бар. Соның бірі – бақылау әдістемесі.

Бұл ғылым ағаулының, әдіс ағаулының барлығына дерлік ортақ, ең жиі қолданылатын, кең тараған тәсіл. Өйткені бақылай білмейінше қажетті фактілерді дұрыс жинап, олардың құбылыс сипаттарын дұрыс айқындап, дұрыс топтау мүмкін емес. Дұрыс бақылай білу – дұрыс қорытынды жасаудың кепілі. Бақылау – адам санасының, ақыл-ойының тынымсыз қайталанып отыратын әрекеті, объектіні танып-білу құралдарының бірі.

Бақылау – ғылыми-зерттеу ағаулының барлығына тең, ортақ тәсіл дедік. Бірақ бұдан бақылаудың жолдары бәрінде бірдей деген қорытынды шықпайды, азды-көпті сонда да, бір-бірінен өзгешеліктері болады. Тіл білімінде бақылау, негізінде, мәтіннен белгілі бір фактіні тауып, оның сөйлеу процесінде қандай құбылыстарға ұшырайтынын ескере отырып, зерттелетін категориялар құрамына енгізу түрінде болады. Бақылаудың сәтті шығуы бақылаушының тілді жете білуіне, сезімталдығына, байқағыштығына байланысты. Бұл үшін тіл білімінен дайындық, қалыптасқан әдет-дағды, тәжірибе болуы қажет.

Әрине, бақылау басқа қосымша амал-тәсілдерсіз, жеке-дара әрдайым нәтижелі бола бермейді. Бақылау – бақылауға алынған элементтердің, формалардың өзгеріс-құбылыстарын, байқаған қасиеттерін есепке алу, сипаттау тәсілдерімен қатарласа жүреді. Бұларсыз бақылаудан туған ой түйіндерін бір жүйеге, бір ізге келтіру, жинақтау, оның дұрыс-терісін қайта тексеру мүмкін де болмас еді. Сондықтан қажетті фактілерді есепке алу, оны сипаттау – ғылыми зерттеу істерінің барлық саласында да бақылаумен жарыстырыла қолданылатын әдістеменің екінші түрі. Мысалы, тіл білімінде тілдің қай саласын, қандай мақсатта зерттесе де, ең алдымен, соған қажетті тілдік фактілер жиналып, есепке алынады. Ол фактілердің мағыналық, функциялық, формалық құбылыстары, тіл құрылысында алатын орны, басқа элементтермен, фактілермен қарым-қатынасы жан-жақты бақылана отырып, есепке алынады. Алдын-ала жүргізілетін мұндай әдістемелік әрекетсіз ештеме де істеуге болмайды.

Зерттеу жұмыстарында жиі қолданылатын әдістеменің үшінші түрі – фактілерді бір-бірімен салыстыра қарау тәсілі. Салыстыру әдістемесі тілдік фактілердің әрқайсысының өзіндік сипатын айқындауға, бір-бірінен қандай өзгешеліктері барлығын жан-жақты ашуға, сөйтіп, оларды дұрыс жіктеуге жәрдемдеседі. Салыстыру әдістемесі негізгіні ең басты, шешуі сипатын екінші, үшінші дәрежедегі белгілерден, шешуші мәні жоқ сипаттардан ажыратуды жеңілдетеді. Бұл әдісте-менің әсіресе тіл тарихын зерттеуде атқаратын қызметі едәуір салмақты. Зерттеу жұмыстарында эксперименттік, категориялық, лексикографиялық әдістемелер де қолданылады. Эксперименттік әдістеме кейде аспапты әдістеме деп те аталды, ол тілдің фонетика саласын зерттеуде жиі пайдаланылады. Оның аспаптары қатарына магнитофонды, кимограф пен осциллографты т.б. жапқызуға болады.

Лексикографиялық әдістеме – өте күрделі тәсілдердің бірі – мұның құрамына бақылау, фактілерді есепке алу, оларды сипаттау, тілдік элементтерді бір-бірінен қарым-қатынаста қарау сияқты көптеген әдістемелер енеді.

Әдістемелер ішінде кеңірек тоқталуды керек ететін аса күрделісі – картографиялық әдістеме. Мұны көбінесе лингвистикалық география немесе картографиялық әдіс деп те атайды. Бұл әдістеме тіл білімінің диалектология саласында қолданылады. Соған қарай кейбір әдебиеттерде оны диалектография дейді.

Картографиялық әдістеменің негізгі мақсаты – диалектілік ерекшеліктердің тараған аймақтарын арнаулы белгілер арқылы картаға түсіру, әрбір ерекшеліктердің жайылған шекарасын көрсету. Диалектологиялық зерттеулерде картографиялық әдістеменің қолданылуы – бұл ғылымның үлкен табысы. Осы әдістеменің арқасында да көптеген тілдердің диалектілік ерекшеліктерінің тараған аудандарын нақтылы айқындауға, оның тарихи себептерін ашуға мүмкіндік туды.

Картография әдістемесі диалектологиялық зерттеулерде ХІХ ғасырдың аяқ кездерінен бастап қолданылады. Бұл – үлкен ғылыми күшті, көп зерттеуді, көп уақытты керек ететін жұмыс. Сондықтан да көптеген жеке тіл білімінде, солардың ішінде қазақ тілі білімінде де диалектография әзірше жарық көре алмай келеді.

Әдіс (грек сөзі) – ғылыми зерттеу ісінде қолданылатын әртүрлі әдіс-тәсілдердің, зерттеу ережелерінің жиынтығы, әдістемелер арқылы айқындалған фактілерді ғылыми игерудің жолдары. Әдіс – ғылыми зерттеудің айырылмайтын серігі, адастырмайтын, мақсатқа тура бастайтын құбылнамасы. Өзіндік әдіс-тәсілі жоқ зерттеудің болуы мүмкін емес. Олай болатыны зерттеуге тиісті объектінің сыры, табиғаты әрдайым ашық-айқын көрініп тұрмайды, көбіне жасырын болады. Ал оны стихиялық жолмен ашу мүмкін емес. Объектінің ерекшелігіне, алға қойылатын мақсатқа сай келетін белгілі бір амал-тәсілдерді қолдана отырып зерттеу қажет. Зерттеудің әртүрлі әдістерін дүниеге келтіретін де осы қажеттілік.

Әдіс – объективтік өмір құбылыстарда, материалдық дүниеде болатын, соларға тән қасиет емес, бұларда тек объективтік заңдылық қана болады. Әдіс – зерттеушілердің саналы әрекеттерінде болатын, соған тән әртүрлі туынды тәсілдер жүйесі, яғни субъективтік диалектика категориясы. Бірақ субъективтік болғанымен, оның материалдық негізі болады, объектінің өзіндік мәні мен табиғаты жөніндегі мәліметке, білікке негізделеді.

Объектінің, пәннің өзіндік сипаты жөніндегі білім – әдіс атаулының теориялық негізі, оны қолданудың дұрыс жолын көрсететін, ғылыми зерттеу ісінде әсерлі, тиімді тәсілге айналдыратын күш. Пәннің, объектінің негізгі сипаттарын, заңдылығын білмей тұрып, оны зерттеуге қандай әдіс-тәсілдерді қолдануға болатынын айқындау да мүмкін емес. Мысалы, тілдің заман өткен сайын өзгеріп, дамып отыратын тарихи құбылыс екендігін, тілдердің өзара туыстас болатынын білмей тұрған заманда тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс те болмады. Оны тіл білімінің зерттеу әдісі етіп қалыптастыру әрекеті айтылған жайттар белгілі болғаннан кейін ғана мүмкін болды. Міне, осы білік – салыстырмалы-тарихи әдісті дүниеге келтірген әрі теориялық, материалдық, әрі тілдік негіз болып есептеледі. Әдістің теориялық, материалдық немесе тілдік негізі дегендерден осындай жайттарды түсінген жөн.

Зерттеу әдісі бір қалыпта қалып қоймайды және ол әр ғылымда бірнешеуден болуы мүмкін. Әдістің өзгеруі зерттейтін объектінің сипатына, ғылымның даму дәрежесіне байланысты. Ғылым дами келе объектінің бұрын байқалмаған жаңа сырлары, тың құбылыстары ашылады. Оны жан-жақты және терең айқындау үшін бұрын қолданылып келген зерттеу тәсілдері жарамсыз болады да, зерттеудің жаңа әдіс-тәсілдерін қолдану қажеттігі туады. Ондай әдістердің бұрын қолданылмаған тың туынды болуы да немесе басқа бір ғылымнан ауысқан болуы да мүмкін.

Әрбір әдістің қолданылатын өзіндік аумағы, алға қоятын мақсаты болады. Ол өзіне лайықты сол шеңбер аумағында қолданылғанда ғана жемісті бола алады. Бұл жағдай

кейбір ғалымдардың, лингвистикалық мектептердің өздері қолданатын әдістеріне морфологиялық сипат, жетекшілік рөл беріп, әдіс атын ғылымға таңып, ғылымды жеке әдіс атымен атауға тырысушылықтарының жөн болмайтынын байқағанды. Мұндай әрекет әсіресе қыры мен сырғы орасан мол тіл туралы ғылым үшін тым зиянды.

Тіл білімінің әдістері, олардың түрлері. Тіл білімінің әдісі деп тіл білімінде қолданылатын зерттеу әдістерін айтады. Кейбір әдебиеттерде тіл білімінің әдістерін бір сөзбен филологиялық, немесе гуманитарлық әдіс деп атаушылық та бар. Әлем тіл ғылымында болсын, Кеңес тіл білімінде болсын әдістің түрін айқындауда, оны жіктеуде бір ізділік жоқ. Біраз әдебиеттерде әдістемеге жапқызуға тиісті тәсілдерді де әдіс құрамына енгізіп, әдіс санын мейлінше көбейтсе, екінші біреулерінде жеке әдіс ретінде қарауға тиісті әдістерді бір-біріне қосып, өзара топтап, екеу-үшеу етіп қана көрсетеді. Мысалы, О.С.Ахманова құрастырған «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» әдіс саны 15-16-ға жеткізілсе, 1973 жылы жарияланған «Общее языкознание» атты еңбектің үшінші томында салыстырмалы-тарихи, лингвогеографиялық, құрылымдық, типологиялық деп төрт түрге ғана бөледі. Сондай-ақ, Б.Н. Головин 1977 жылы шыққан «Введение в языкознание» деп аталатын оқу құралында әдісті сипаттама, салыстырмалы-тарихи, тарихи, салғастырмалы, құрылымдық, стилистикалық, сандық, автоматикалық талдау әдістері деп сегіз түрге келсе, В.И.Кодуховтаң 1974 жылы басылған «Общее языкознание» атты оқулығында әдісті зерттеудің негізгі бағытына қарай топтауды жөн көріп, оны сипаттама, салыстырмалы, нормативті аспект деп үш түрге бөледі де, құрылымдық әдісті сипаттама әдіс құрамында, салыстырмалы-тарихи, тарихи-салыстырмалы деп аталатын әдістерді салыстырмалы әдістің салалары ретінде қараған. Ал енді О.С.Ахманова, Б.Н.Головин еңбектерінде әдіс ретінде қаралған басқа түрлерін В.И.Кодухов сипаттама әдіске тән тәсілдер әдістемелер деп саналған.

Мұнда ала-құлалық, біріншіден, әдіс деген терминді кең мағынада, әдістеме мен методология мағынасында да қолданудан туса, екіншіден, бір-біріне белгілі жақындығы, ұқсастығы бар әдістерді біріктіріп, бір ғана атаумен беруге тырысудан туған. Бұлар өзіне лайықты орында кейініректе сөз болады.

Қазіргі заман тіл білімінде зерттеу әдістерінің көпшілікке таралған, зерттеу объектісі айқындалған бірнеше түрі бар. Олар: сипаттама, салыстырмалы-тарихи, типологиялық, структуралық, математикалық әдістер.

Сипаттама немесе сипаттамалық жүйе. Сипаттама әдіс – тіл білімі әдістері ішіндегі ең көнесі. Тілге байланысты алғашқы зерттеулердің барлығы дерлік осы сипаттама әдіс бойынша жүргізілген. Сипаттама әдіс зерттеліп отырған объектінің өткендегі күйін, тарихи даму жолдарын ескермейді, тек оның белгілі бір дәуірдегі қалпын синхрондық күйін сипаттаумен шұғылданады.

Сипаттама әдіс бойынша жазылған еңбектер осы әдістің атымен сипаттама грамматика, сипаттама фонетика, сипаттама лексика деп те аталады. Тілдің белгілі бір дәуірдегі құрылым жүйесін айқындауда сипаттама әдіс бойынша жүргізілетін зерттеудің мәні ерекше.

Сипаттама әдіс зерттеудің көне замандардан келе жатқан тәсілі болғанымен, ол – ескірген, қолданудан қалған тәсіл емес, қазіргі заман тіл білімінде де үздіксіз қолданылып келе жатқан жасампаз тәсіл. Структуралық тіл білімі түгелдей дерлік осы сипаттама әдіске сүйенеді, соны қолданады. Бірсыпыра ғалымдар құрылымдық әдісті осы сипаттама әдістің жанарған, жетіле түскен жалғасы дейді де, оны сипаттама әдістің құрамында қарайды,

екеуін біріктіріп, синхрондық әдіс деген бір ғана атаумен ағайды. Сипаттама әдіс болсын, құрылымдық әдіс болсын тілдің белгілі бір дәуірдегі күйі, статистикалық жүйесі зерттейді. Бірақ қолданыла бастау мерзімі жағынан болсын, зерттеу тәсілі, алға қоятын мақсаты жағынан бұл екеуі арасында бірсыпыра өзгешеліктер де бар.

Оны байқау үшін қалыптасу кезеңінің көп екендігіне қарамастан, құрылымдық әдісті де осы тақырыпқа жалғастыра қарап, екі әдіс арасындағы бірлік пен өзгешеліктерді ашқан жөн.

Структуралық ағым. Бұл әдіс тіл білімінде өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап қолданыла бастады. Бірақ ол ғылыми зерттеу әдісі ретінде басқа ғылымдарда бұрыннан қолданылып келген, тіл біліміне солардан ауысқан әдіс. Құрылымдық әдіс бұл күнде дүниежүзіне көп тарап, тіл біліміндегі ағым ретінде құрылымдық тіл білімі немесе структурализм деп те аталып жүр.

Синхрон – гректік син және хронос деген сөздерінің бірігуінен жасалған күрделі атау. Мағынасы бір мезгіл, уақыт.

Бұл әдістің құрылымдық деп аталуының мынадай себебі бар. Әдісті қолданушылар тілді өзара тығыз байланыста, шартты қатынаста тұратын, біріне-бірі тәуелді бөлшектерден құралған біртұтас, біртүтін құрылым, жүйе деп санайды да, тіл білімінің міндеті – тілдің сол құрылымын зерттеу дейді. Тіл құрылымын зерттеуде қолданылатын әдіс – құрылымдық әдіс дейді. Бұл көзқарасты жақтау-шылар, яғни құрылымдық әдісті қолдана отырып, тілдің құрылымын зерттеу – тіл білімінің бірден-бір міндеті деп санайтындар – структуралистер деп аталады.

Тілдің құрылымын зерттеу тіл білімі тарихында структурализмге дейін де болған, сондықтан структуралистердің өзіне дейінгілерден, яғни XIX ғасыр тіл ғылымдарынан, өзгешеліктері соңғылардың типін құрылымын зерттеуінде емес, соны зерттеу тәсілдерінде, алға қоятын мақсаттарында. Бұл пікірді талдаңқырап көрсетсек, төмендегідей болып шығады.

Өткен ғасырдағы тіл ғылымдары тілдік тұлғаларды бір-біріне байланыссыз бөлек-бөлек алып, оларды мағыналық, дыбыстық жақтан талдауға ерекше мән берсе, структуралистер тілді біртұтас құрылым, элементтер бірлігінен тұратын бір бүтін жүйе, сондықтан оның элементтері жеке тұрғанда өз мәндерін толық көрсете алмайды, олардың семиотикалық сипаты, тіл біліміндегі орны өз жүйесіндегі өзі сияқты басқа элементтермен байланыста, қарым-қатынаста қарағанда ғана айқындалады дейді де, элементтер арасындағы қарым-қатынасқа, байланысқа ерекше мән береді. Сөйтіп, алдыңғылардың зерттеулерінде тіл тұтастығы ескерілмей, ол бір-біріне байланыссыз жатқан кездейсоқ бөлшектер жиынтығы сияқты болып көрінсе, соңғылардың зерттеулерінде ол – бөлшектері бір-бірімен тығыз байланыста, шартты қатынаста тұратын, бірі бәріне, бәрі біріне тәуелді біртұтас құрылым, сындарлы жүйе болып көрінеді.

XIX ғасыр тіл ғылымдары тілдің, тілдік элементтердің тарихын зерттеуге ерекше мән берсе, ғылыми зерттеу деп тек тарихи тұрғыдан жүргізілетін зерттеулерді санаса, структуралистер тілді семантикалық жүйе, тіл білімінің негізгі міндеті – тілдің жүйесін зерттеу, тіл жүйесін зерттеу тек синхрондық-статистикалық тәсіл арқылы ғана жүргізілу керек, диахрондық тәсілдің тіл жүйесін зерттеуге қатысы жоқ, нағыз ғылыми зерттеу тек синхрондық зерттеу дегенді айтады. Сөйтіп, структуралистер тілдің танбалық қызметіне, жүйелік сипатына, синхрондық күйіне шешуші мән береді, құрылымдық әдістің табан тірейтін принципі осылар деп санайды.

Бірақ құрылымдық әдіс барлық елде, барлық жерде бірыңғай, бір мақсатта ғана қолда-

нылмайды. Бұл әдісті қолданушылар арасында қайшылықтар да, ала-құлалықтар да жеткілікті. Ондайлар жоғарыда, «құрылымдық лингвистика» деген тарауда айтылды.

Құрылымдық әдіс. Кеңес тіл білімінде де қолданылып келді, қолданылып та жүр. Алдыңғы тарауда да айтылғандай, бізде құрылымдық әдісті жақтаушылар да, оған қарсылар да болды. Бірақ түптеп келгенде, бұл әдісті қолдануға болатындығы айқындалды. Сөйтіп, 50-жылдардан бастап ол Кеңес тіл білімінде берік орын тепті. 1958 жылы КСРО Ғылым академиясының Тіл, әдебиет бөлімі бюросы структуралды тіл білімін дамыту жөнінде арнаулы қаулы алды да, осыдан кейін бұл бағыттағы жұмысты өркендетудің әртүрлі жолдары жүзеге асырылды.

Кеңес тіл білімінің құрылымдық әдісті қолдануда, оның міндет-мақсатын айқындауда өзіндік ерекшеліктері бар. Ең алдымен, бұл әдісті қолдану тіл білімі әдістерінің басқа түрлерінен бас тартуды, олардың пайдалы жақтарын жоққа шығаруды көздемейді. Ол басқа да әдістермен қатар қолданыла береді. Екіншіден, құрылымдық әдісті қолдану тіл тарихын, диахрондық зерттеудің маңызын тіпті де жоққа шығармайды. Үшіншіден, құрылымдық әдісті мағынадан жұрдай жалаң формаларды тізімдеудің немесе формалардың абстракт мәнде алынған жалаң қарым-қатынасын ғана зерттеудің құралы етуге қарсы. Кеңес структуралистері тілдік формамен бірге оның мағыналық, қызметтік жақтарына да ерекше мән берді. Құрылымдық әдісті қолдануда Кеңес тіл ғалымдары арасында ала-құлалық бар. Бірақ олардың барлығы да маркстік диалектикалық және тарихи материализм принципінен басшылыққа алды. Жоғарыда құрылымдық әдістің белгілі шамада сипаттама әдіспен үндес келетіні айтылады. Бірақ сол үндестігімен қатар, бұл екеуі арасында елеулі өзгешеліктер де жоқ емес. Сондайлардың бірі ретінде мынаны айтуға болады: сипаттама әдістің ерекше назар аударатыны тілде қолданылып жүрген элементтердің, тұлғалардың мағыналық, дыбыстық жақтарын, қызметін жеке-жеке айқындап, оларды түрлі категорияларға топтау болса, құрылымдық әдістің ерекше мән беретіні олардың бір-бірімен қатынасы, байланысы, дистрибуциясы.

Тіл біліміндегі талдау тәсілдері жоғарыда, ескертілгендей, сипаттама әдістің болсын, құрылымдық әдістің болсын алға қоятын мақсаты – тілдің белгілі бір дәуірдегі жүйелік құрылымын синхрондық күйде сипаттап шығу. Ал оны сипаттау – тілдік тұлғаларды бөлуге, олардың өзіндік ерекшеліктерін, қызметтерін дистрибуцияларын айқындауға байланысты.

Тілдік тұлғаларды сипаттау, талдау үш кезеңге бөлінеді: бірінші кезеңде текстен номинативтік, коммуникативтік тұлғалар бөлініп алынады. Екінші кезеңде ажыратылып алынған номинативтік және коммуникативтік тұлғалар әрі қарай құрылымдық бөлшектерге, яғни сөз – морфемаға, сөйлем – сөз тіркестері мен сөйлем мүшелеріне жіктеледі. Ал үшінші кезеңде алдыңғы екі кезеңде бөліп алынған номинативтік, коммуникативтік және құрылымдық тұлғалар талданып түсіндіріледі.

Құрылымдық түсінік, негізінде, категориялар және дискреттік талдау арқылы беріледі. Категориалды талдау арқылы айқындалған элементтер әртүрлі жақындықтарына қарай әртүрлі парадигмалық топтарға жіктеледі. Ал дискреттік (латын сөзі – бөлшектік) талдауда құрылымдық элементтер әрі қарай бөлшектеуге келмейтін ең ұсақ элементтерге дейін жіктеледі.

Тілдік талдаудың жоғарыда аталған үш кезеңінің алдыңғы екеуіндегісі компоненттік талдау деп аталады. Мұнда сөз – морфемдік, сөйлем – мүшелік бөлшектерге талданады. Компоненттік талдау, сонымен бірге, сөз мағынасын түсіндіруде де қолданылады. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» адам деген сөздің лексикалық мағынасы былай айқындалған: «Ойлау және сөйлеу қабілеті бар, өмірге қажетті өндіріс құралдарын өндіре

алатын және ол құралды қоғамдық еңбек процесіне пайдалана алатын жан иесі, кісі». Бұл анықтамада адам деген сөздің лексикалық мағынасының алты түрлі белгісі аталған. Олар: ойлау, сөйлеу, құрал ендіру, құралды пайдалана білу, жан иесі және кісі бұлардың әрқайсысы – сөздің лексикалық мағынасының жеке компоненттері. Осы компоненттердің бірігуі арқасында сөз мағынасы жан-жақты айқындалады. Компоненттік талдау дегеннің мәні де осында.

Бірақ көптеген сөздердің, басқа да тілдік тұлғалардың мағынасын айқындауда компоненттік талдаудың жетімсіз болатыны, контекстік талдауды қажет ететіні болады. Контекст деп тілдік тұлғаның орналасқан ортасын айтады. Лексикалық, грамматикалық омонимдердің, полисемиялы сөздердің мағыналарын айқындауда контексті пайдалану шешуші рөл атқарады (күннің көзі, терезенің көзі, бұлақтың көзі, малды суар, малды ауыл, қолын малды).

Кейбір әдебиеттерде контекстік талдау дистрибутивтік әдістеме деп те аталады. Бірақ бұлай атау орынсыз, өйткені контекстік талдау мен дистрибутивтік талдау бір емес: алдыңғы, негізінде, тілдік тұлғалардың мағыналарын айқындауды көздейді, ал соңғы кез-келген тілдік элементтің орналасу тәртібін, қандай элементтер арасында, қасында келе алатынын, олардың қызметін айқындауды көздейді, сондықтан ол синтагмалық тіркесудің барлық түрінде, фонема үшін фонема тіркестерін, морфема үшін морфема тіркестерін контекст ретінде қолдана береді. Тіл құрылымын сипаттауға байланысты қолданылып жүрген әдістің бір түрі – математикалық әдіс.

Математикалық әдіс. Кейінгі жылдарда физика, химия, математика ғылымдарының тез қарқынмен дамуы нәтижесінде техниканың рөлі мейлінше артты. Ол өмірдің барлық саласына да кең тарала бастады. Күрделі есептер шығаратын, бір тілден екінші тілге аударатын электрондық машиналар жасалып шығарылды. Содан барып математикада қолданылатын әдісті басқа ғылымдарда, солардың ішінде тіл білімінде де қолдануға болмас па екен деген сұрақ туады. Оған себепші боларлық кейбір жайттың тілде барлығы даусыз. Мысалы, тілдің құрылымында оның элементтерінің сандық шамасының да атқаратын қызметі аз емес. Онда белгілі бір элемент, форма көп болса, екінші біреулері сан жағынан одан әлдеқайда аз болады. Бірі өнімді, актив қызмет атқарса, екінші біреулері өнімсіз, пассив болады, өте сирек қолданылады. Бұларды айқындау, есепке алу – ғылым үшін қажет нәрсе. Өйткені тіл білімі үшін тілдік элементтердің сапалық сипаты қандай мәнді болса, сандық сипаты да сондай мәнді.

Математикалық әдісті (кейде сандық әдіс деп те аталады) тіл білімінде де қолдану керек дейтін ғалымдар әртүрлі категориядағы, топтағы сөздерді, олардың әр алуан формаларын, байланыстарын математикалық көптік, жиынтық деп қарауға, сөйтіп, оларды ғылыми талдауға математиканың көптік теориясы деп аталатын формуласын, ұғымын қолдануға болады дегенді айтады.

Бұл әдістің негізгі мақсаты – тілдің, сөйлеудің сандық сипатын, тіл құрылымының қызметімен, дамуымен байланысып жататын сандық заңдылықтарды айқындау, солардың сырын ашу. Оған зерттеу материалы болатындар – тілдік элементтердің, формалардың сандық жағы, сандық сипаттарының жиынтығы.

Математикалық әдіс тілді күрделі есептер шығаратын, немесе тексті бір тілден екінші тілге аударатын электрондық мағынамен қалай жақындастыруға болады дегенді зерттейді. Кейбір ғалымдар математикалық әдістің бұл міндетін автоматтық анализ әдісі деп бөліп қарайды.

Математикалық модельдер үлгісін тілге де қолдану, тіл білімін де автоматтандыру талабы хабар, информация теориясы негізінде, соның қасиетінен туып, соңғы жылдары

өте тез қарқынмен дамып келе жатқан кибернетика ғылымының әсерінен пайда болды. Бұл әдіс кеңес тіл біліміне 50-жылдардың екінші жартысынан бастап ене бастады. Содан бергі уақыт ішінде ағылшын, француз тілдерінен орыс тіліне электрон машинасы арқылы аударуға бірнеше әрекет жасалды.

Математикалық әдісті тіл білімінде қолдануға бола ма деген мәселенің басы әлі ашыла қойған жоқ. Оған себеп болып жүрген қиыншылықтар да жоқ емес. Математикалық әдістерін, модельдерін тіл білімінде қолдану үшін алдымен солардың өзін жақсы білу керек. Ал тіл ғалымдарының барлығы бірдей математикалық идеяларды біле бермейтіні белгілі. Екіншіден, бұл әдісті қолдануды жақтаушылардың өздері де бірауызды емес. Оны қалай қолдану керек және тіл білімінің қай саласында жемісті қолдануға болады дегендер тәріздес сұрауларға беріліп жүрген жауаптар да әртүрлі. Бірақ елеулі қиындықтарына қарамастан, математикалық әдіс, егер дұрыс қолдана білсе, тіл біліміне едәуір септігін тигізері даусыз.

Салыстырмалы әдіс. Фактілерді бір-бірімен салыстыра тексеру – ғылыми зерттеу атаулының бәріне де қажетті тәсіл. Сондықтан бұл әдіс барлық ғылымдарға тән, ортақ тәсіл деп есептеледі. Салыстыру тек ғылыми зерттеуде ғана емес, әртүрлі тілдерді үйрену, оқыту істерінде, салыстырмалы сөздіктер жасауда да кең қолданылады. Салыстыру арқылы салыстырылып отырған объектінің өзіндік ерекшеліктері, басқаларға ұқсастық және одан өзгешелік жақтары айқындалады. Салыстырудың жолдары, одан шығатын қорытынды, көзделер түпкі мақсат – әр ғылымда әр басқа болуы мүмкін. Сондай өзгешелік тіл білімінде қолданылатын салыстырмалы әдісте де бар. Басқа ғылымдарда қолданылатын салыстырулардан өзгешелігін айтпаған күнде де, бұл әдістің бір ғана тіл білімінде қолданылуының өзінде де әр түрлілік аз емес. Ондай түрлілік салыстырылатын фактілердің ерекшеліктерінен, салыстырудан күтілетін нәтижелерден, көзделетін түпкі мақсаттан туады. Салыстырылатын фактілер әртүрлі тілдерден алынуы да, бір тілдің өз фактілері болуы да мүмкін. Сондай-ақ, салыстырылатын әртүрлі тілдер өзара туыстас, төркіндес тілдер болуы да, бір-бірімен ондай жақындықтары жоқ тілдер болуы да мүмкін. Салыстырылатын фактілерді осындай өзгешеліктеріне қарай салыстырмалы әдіс тіл білімінде салыстырмалы-тарихи әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс, салыстырмалы әдіс делініп үш түрге бөлінеді. Енді осылардың ішінен кітаптың бұрынғы тарауларында көп сөз болмағаны – тарихи-салыстырмалы әдіс жайына тоқталайық.

Тарихи-салыстырмалы әдіс. Кейбір әдебиеттерде зерттеудің бұл түрін тарихи әдіс деп те атайды. Олай аталатыны: бұл тәсіл тілдік фактілердің тарихын айқындау үшін қолданылады. Оны айқындауда, зерттеліп отырған тілдің әр дәуірдегі фактілерін бір-бірімен салыстыра зерттеу әдісі қолданылады, яғни фактілер тарихи салыстыру арқылы ашылады. Сондықтан біраз әдебиеттерде тарихи деген атауға салыстырмалы деген сөзді қосарлап, тарихи-салыстырмалы әдіс деп атайды. Бұлай атау – әдістің барлық сипатын біршама толық көрсететіндіктен, бұл оқулықта да осы шартты атау қолданылады.

Мұндағы салыстырудың салыстырмалы-тарихи әдіспен ең негізгі өзгешелігі – алдыңғыда туыстас бірнеше тілдер фактілері салыстырылса, соңғыда бір тілдің өз фактілері де бір-бірімен салыстырылады.

Тарихи-салыстырмалы әдіс тілдің өзгеру, даму жолдарын ол өзгерістің заңдылықтарын және оған түрткі болған ішкі-сыртқы себептерді зерттеу үшін қолданылады. Бұл әдіс тілді дамып, өзгеріп отыратын тарихи құбылыс деп танудың, сөйтіп, оның тарихын зерттеуге мән берудің нәтижесінде XIX ғасырда пайда болды. Бұл тәсіл сипаттама әдіске тура қарама-қарсы мәнде. Сипаттама әдіс тілдің белгілі бір ғана дәуірдегі, негізінде, осы заманғы статистикалық күйін айқындауды көздесе, тарихи әдіс оны даму, өзгеру үстінде,

динамикалық, диахрондық күйде алады. Тіл басынан қандай құрылымдық құбылыстарды өткізді, алғашқы құрылым, норма немесе құрылымдық элемент неге жойылды, оның орнын не басты, соңғының алғашқылардан артықшылығы неде? – деген сияқты сұрауларға жауап іздейді. Ол үшін тілдің белгілі бір дәуірдегі құрылымдық күйін, оның соған жалғас екінші бір дәуірдегі құрылымдық күйімен салыстыра зерттейді. Тілдік өзгерістерге түрткі болған ішкі-сыртқы себептерді айқындайды.

Тарихи-салыстырмалы әдісті қолдана отырып, тіл тарихын зерттегенде, тілдік құрылымның әр қабаты – фонетикасы, морфологиясы, синтаксисі, т.б. жеке-жеке зерттелуі мүмкін. Соған қарай, тіл білімі тарихи фонетика, тарихи морфология, тарихи синтаксис немесе тарихи грамматика деп бөлшектеніп те аталады.

Тілдік құрылыстардың көпшілігі, әдетте, қоғам дамуымен, қоғамның рухани өмірінің дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан тіл тарихын зерттеуші ғалым сол тілдің иесі болып табылатын қауым тарихын ескерусіз қалдыра алмайды. Оның үстіне, тілдің әрбір тарихи дәуірдегі күйін білдіретін жазба нұсқа да бола бермейді. Мұндай жағдайда тілдің өткен кезеңдерінен сақталған белгілі фактілерді бір-бірімен салыстыра отырып, белгісіз кезеңдердегі тілдік жүйенің, тілдік элементтердің сипаты туралы ғылыми болжамдар жасауға да тура келеді. Бұл ретте археология, этнография, тарих ғылымдары ашқан фактілердің тигізетін пайдасы да аз болмайды. Осыған байланысты тіл тарихшысы бұл ғылымдардан да хабардар болуы шарт. Бұл жағдайлар тарихи әдіс бойынша жұмыс істеудің қиын да күрделі екендігін байқатады. Солай болғанымен, тарихи әдіс – тіл біліміне өте қажет және бірте-бірте жетіліп, толығып келе жатқан маңызды тәсіл.

Тіл фактілерін тарихи тұрғыдан алып зерттеу, білу ғылым үшін де, практика үшін де керек. Өйткені қандай құбылыстың, фактінің болса да, өткенін, тарихи даму жолдарын білмей тұрып, оның қазіргі күйін, сырын жете білу мүмкін емес. Бұл айтылғандар тілдің көне тілдік категориялардың тарихи даму жолдарын зерттеудің, білудің шешуші мәні барлығын байқатса керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Соссюр Ф. де. Общее языкознание. – М., 2001. 16-18 бб.
- [2] Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 1981. – 215 б.
- [3] Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білімі. – Алматы, 2004. – 65 б.
- [4] Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Оқулық. – Алматы, 2002. – 42 б.
- [5] Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. – М.: АСТ: Восток - Запад, 2007. – 408 с.
- [6] Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1973. – 85 с.
- [7] Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 1991. – 31 б.
- [8] Фигуровский И.А. Введение в общее языкознание. – М., 1969. – 108 с.

И.Б.Иванова

филология ғылымдарының кандидаты, якут тілінің грамматика және диалектология секторының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық зерттеулер институты және РФА СБ Солтүстік халықтарының мәселелері

ЯКУТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРİNДЕГІ ҰЗЫНДЫҚ ПЕН ҚАШЫҚТЫҚТЫ БІЛДІРЕТІН ҰҒЫМДАР (ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТ)

Аннотация: Түркі халықтарының өзіндік өлшем бірліктері бар екені белгілі, оларды бүгінгі күнге дейін ішінара естуге болады. Осы ұзындық шараларын жүйелеуді ең қысқа ұзындықтардан бастаймыз және оны қазақтың осындай мысалдарымен салыстыратын боламыз. Ұзындық немесе қашықтық ұғымдарын білдірудің лексикалық құралдары фразеологиялық орамдарды қамтиды. Якут және қазақ тілдеріндегі ұзындықтың, қашықтықтың функционалды-семантикалық микроөрісін білдірудің лексикалық құралдары, біріншіден, негізгі қабат, байырғы-якут параметрлік терминдер екені белгілі болды. Бұған байырғы якут, орыс және басқа түркі тілдерінен алынған терминдер кіреді. Екінші перифериялық қабат параметрлік сын есімдер мен фразеологиялық орамдардан тұрады. Мақалада якут тіл білімінде алғаш рет қазақ тілінің материалымен салыстырмалы түрде ұзындық пен қашықтық түсінігін беретін лексемалар қарастырылған. Салыстырылып отырған тілдердегі жалпы типологиялық белгілермен сипатталатын бұл бірліктердің белгілі бір құрылымдық айырмашылықтары бар екендігі анықталды.

Тірек сөздер: якут және қазақ тілдері, функционалды-семантикалық аспект, функционалды-семантикалық өріс, лексикалық құралдар.

И.Б.Иванова

Кандидат филологических наук, младший научный сотрудник Сектора грамматики и диалектологии якутского языка, Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов севера СО РАН

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ДЛИНЫ, РАССТОЯНИЯ В ЯКУТСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ (ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Аннотация: Как известно, тюркские народы имеют свои исконные единицы измерения, которых частично можно услышать и по сей день. Систематизацию данных мер длин начнем с самых коротких длин и будем сопоставлять с казахскими аналогичными примерами. В число лексических средств выражения понятий длины или расстояния входят фразеологические обороты. Как выяснилось, в якутском и казахском языках лексические средства выражения функционально- семантического микрополя длины, расстояния, это, во-первых, основной пласт, исконно-якутские параметрические термины. Сюда входят и исконно-якутские, и заимствованные из русского и других тюркских языков термины. Второй периферийный пласт представляют параметрические прилагательные и фразеологические обороты. В статье впервые в якутском языкознании рассмотрены

лексемы, выражающие понятие длины и расстояния в сопоставительном плане с материалом казахского языка. Установлено, что данные единицы в сопоставляемых языках, характеризуясь общими типологическими признаками, имеют определенные структурные различия.

Ключевые слова: якутский и казахский языки, функционально-семантический аспект, функционально-семантическое поле, лексические средства.

I.B. Ivanova

Candidate of philological sciences, Junior Researcher of the Sector of Grammar and Dialectology of the Yakut Language, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North, SB RAS

LEXICAL MEANS OF EXPRESSION OF LENGTH, DISTANCE IN THE YAKUT AND KAZAKH LANGUAGES (FUNCTIONAL AND SEMANTIC ASPECT)

Abstract: In the article, lexemes that express the notion of length and distance in comparative aspect with the material of the Kazakh language are considered for the first time in Yakut linguistics. It is established that these units in the compared languages, being characterized by common typological features, have certain structural differences. As you know, the Turkic peoples have their original units of measurement, which can be partially heard to this day. We will start the systematization of these length measures with the shortest lengths and compare them with Kazakh similar examples. The number of lexical means of expressing the concepts of length or distance includes phraseological turns. As it turned out, in the Yakut and Kazakh languages, the lexical means of expressing the functional and semantic microfield of length, distance are, firstly, the main layer, the primordial Yakut parametric terms. This includes both primordial Yakut and terms borrowed from Russian and other Turkic languages. The second peripheral layer is represented by parametric adjectives and phraseological turns. For the first time in Yakut linguistics, the article considers lexemes expressing the concept of length and distance in comparison with the material of the Kazakh language. It has been established that these units in the compared languages, characterized by common typological features, have certain structural differences.

Keywords: Yakut and Kazakh languages, functional-semantic aspect, functional-semantic field, lexical means.

Одним из составляющих функционально-семантической категории количественности в якутском языке является микрополе величины, где первым можно выделить понятие пространственного характера – микрополе длины и расстояния. Длина – *физическая величина*, определяющая *расстояние* между двумя наиболее удалёнными точками одного предмета, измеренное горизонтально. Как известно, единицами измерения длины являются сантиметр, метр, километр, дециметр, миллиметр, микрометр (международная система единиц), аршин, вершок, сажень, верста, пядь, локоть (старые русские меры), дюйм, фут, ярд, миля (система английских мер) и т.д.

Как известно, тюрокские народы имеют свои исконные единицы измерения, которых частично можно услышать и по сей день. Систематизацию данных мер длин начнем с самых коротких длин и будем сопоставлять с казахскими аналогичными примерами. Единицами измерения короткой длины служат, в основном, названия частей тела человека, как у многих народов [См.: Шозимова, 2012] одним из первых счетных приборов для человека были пальцы рук, ладонь, кулак.

Или (тарбах) ‘палец’ – *ели* (сұқ саусақтың еніне тең ұзындық бірлігі, ≈ 2 см).

Тутум ‘мера длины, равная высоте сжатого кулака, или ширине четырех пальцев (7-9 см)’ – *тұтам* (бес саусақпен тұтқандағы (қысқандағы) көлемге шамалас, ≈ 8-9 см). Слово образовано от глагола *тут* ‘держат’ и ‘хватат’ при помощи общетюркского аффикса -м [см.: Севортьян 294-302], имеет значение способа действия.

якут. *Тобус тутум уһуннаах толбоннурар уһун суһуохтаах*

‘С длинной косой длиной в девять кулаков’.

Бөрсүөк ‘длина от верхнего сустава до нижнего сустава среднего пальца (3-4 см); вершок’. Слово, заимствованное из русского языка.

Сүөм ‘мера длины, равная расстоянию между концами большого и указательного пальцев (18-20 см); пядь’. Ср.: кумык. *суюм*, ног. *сүөм* [Асадулаева, с. 23]. *Мунур сүөм* – мера длины, равная расстоянию между большим и согнутым средним пальцами (12-14 см). В казахском языке есть *сүйем* (кере созылған бас бармақ пен сұқ саусақ ұштарының арасына тең ұзындық өлшемі, ≈ 17-18 см). *Сынық сүйем* – бас бармақ пен сұқ саусақтың екі буыны бүгілгендегі аралық, бір сүйемнің төрттен үш бөлігі, ≈ 14 см.

Харыс ‘пядь’ – мера длины, равная расстоянию между концами до отказа раздвинутых большого пальца и среднего – 20-25 см. Ср.: кумык. *къарыш*, ног. *карыс*, кирг. *карыш*, башк. *карыш*, хак. *харыс* [Асадулаева, с. 23]. В казахском языке *Қарыс* – бас бармақ пен ортаңғы саусақтың аралығымен өлшенетін ұзындық өлшемі, ≈ 19-20 см (жырта қарыс, кере қарыс, сере қарыс, қарыс сүйем, қарыс-қарыс, сүйем-сүйем, қарыс жер, аузы алты қарыс, бойы бір қарыс, сакалы қырық қарыс). *Кере қарыс* – бас бармақ пен ортаңғы саусақтың барынша керіле созылуы. *Сере қарыс* – бас бармақ пен шынашақтың арасы.

якут. [Сабы] 3-4 *харыстан ордук уһун гымматтар*

‘Нитку не делают длиннее 3-4 харыс’ [ХУ ХС 36].

Тонголох ‘от локтя до до нижнего сустава среднего пальца (32-35 см)’

Уллунах ‘мера длины, равная длине ступни ноги’. Каз. табан

Хары ‘от локтя до запястья’.

Арсыын ‘мера длины от кончика среднего пальца до плеч (70-72 см); аршин’ (арсыынай табаар; арсыыннаа). Ср.: кумык. *ар*, *арыын*, ног. *арыын*, карач.-балк. *ар*, хак. *арийн* [Асадулаева 23]. В казахском языке *арыын* – шынтактан саусақ ұшына дейінгі ұзындық. Аршином измеряли привозные ткани, материалы для одежды.

якут. *Быһайын Хонооһой оһонньортон үс арсыын сытыйбыт сарапыынканы кытта чэй, табах ылбытыт ди*

‘Прошлым летом у старика Хоносоа заняли всего-навсего три аршина простого ситца, чай, табак’ [К КТ 20].

Былас ‘маховая сажень, размах’ 1,76 м – старая русская мера длины, равная расстоянию между концами средних пальцев раздвинутых в стороны рук (150-180 см) [ТСЯЯ II 693]. В казахском языке он соответствует құлаш (құлаш – иық деңгейіне сәйкес кере созылған екі қол ұшының арасына тең ұзындық бірлігі, ≈ 165-175 см). В якутском языке термин *былас* имеет много значений и видов, например, обхват чего-либо, (например, талии, бедер человека), *дубук былас* ‘чуть меньше маховой сажени’, *кэбинэ былас* ‘чуть больше маховой сажени’, *нуучча былаһа* ‘три аршина’ – 2,134 м; *уунар былас* ‘мера длины, равная расстоянию от кончика большого пальца левой ноги до третьего сустава (основания) среднего пальца вытянутой вверх правой руки’ [Алексеев 1992 с. 15] ‘косая сажень 2,48 м’.

якут. *Абыс былас суһуохтаах Айталы Куо*

‘Айталы Куо с восьмисаженной шелковой косой’.

Для измерения длинных расстояний используются другие термины. Длинное расстояние между предметами неудобно мерить частями человеческого тела, поэтому используются следующие термины параметрии:

Саһаан ‘сажень’ – старая русская мера длины, равная 2,134м, сажень. *Бэчээтинэй саһаан* ‘полномерная, большая сажень (210-213 см)’. Каз. Сажын. В слове сажень присутствует древний праславянский корень *seǵь, *seǵenzь, связанный с глаголом сягати «протягивать руку» [Лебединская, 2014, с. 110].

якут. [Быйкаанныыр] үс сүүсчэкэ саһаан сиргэ баар амтаарга бэрт эрийинэн тийидэ ‘Быканньыр еле-эле дошла до амбара, который находился в 300 саженьей’ [АА А 14].

Термин *саһаан* также особенно используется при измерении длины веревки, нитки, проволоки, салама и др.

якут. *Ситини иккилитэ эрийэ-эрийэ, устата биир саһаан буолуо диэри өрүллэр* ‘Веревку из конской гривы плетут длиной в один сажень’ [ХУ ХС 34].

Көс ‘якутская мера длины, равная, примерно, 10 км’ [ЯРС, с. 182]. *Тыыллар көс* ‘самый большой көс’ *көч*. Каз. Көш.Э.К. Пекарский в «Словаре якутского языка» пишет, что *көс* имеет несколько видов: *самыы көс*, *самыы күннүк* – 7-8 км, *ат көһө* ‘конная миля –10 верст’, *сиэлэр ат көһө* – ‘миля бегущей рысью лошади’ – 13-14 км, *оһус көһө* ‘бычья миля’, *тиинг көһө* ‘беличья миля; переезд, который делает тунгус во время кочевания при охоте на белку’ [ЭКПСЯЯ I 1170 ст.].

якут. *Туораахтаах икки Талкы оҕонньордоох икки ардылара икки көс*

‘Расстояние между балаганами, где живут Туорах и старик Талкы, **двое верст**’ [ККТ 16].

Бизрэтэ ‘верста’ – старая русская мера длины примерно 1,06 км. Ср.: хак. *версга*, ног. *шакырым*, башк. *сакрым*, кумык. *чактырым* [Асадулаева, с. 23]. Каз. Шакырым. *Аҕыйах бизрэтэлээх сир* ‘Не далеко, всего несколько верст’. Верста – это самая распространенная единица измерения больших расстояний в России и в XIX в. [Лебединская, 2014, с. 108-118].

Для измерения больших расстояний обычно использовались сочетания названий времени и проходимого пространства. Особенно большие расстояния измерялись днями, переходами, привалами. Для величины день пути условно применяли расстояние (или 35-40) километров, а для конного дня пути - 50-70 километров.

Күннүк сир – расстояние, проходимое путником за день (примерно с 7 часов утра до 7 часов вечера). В казахском языке данная параметрия используется активно: күндік жер. Также можно определить расстояние по слуховому или визуальному восприятиям: расстояние, на котором можно услышать крик человека, животных, топот коня и др. Таким образом определяли расстояние славянские, финно-угорские, тюркские и многие другие народы [Лебединская, 2014]. Бір көш жер, қозы көш жер, қамшы салым жер, иек артпа жер, әудем жер, дауыс жетер жер, итгін үргені естілер жер, қара көрінім жер, көз ұшындағы жер, тай шаптырым жер, аяқ жетер жер, құнан шаптырым жер, ағ шаптырым жер, бір қыдыру жер, түстік жер.

якут. *Үс күннүк сиртэн үөгүүтэ иһилиннэ* [ОП ТА 71].

‘Слышно, как кричит, из **далека, до которого дойдешь через три дня**’.

Периферийными средствами выражения микрополя длины, расстояния являются параметрические прилагательные и наречия с семой *кылгас* ‘короткий’, *уһун* ‘длинный’, *кэтит* ‘широкий’, *синньигэс* ‘тонкий’, *ыраах* ‘далекий’, *чугас* ‘близкий’, *чиэски* ‘немножко далеко’, с частицами *соһус*, *быһыылаах* и др. В казахском языке алыс, шалғай, қашық, жырақ, шет, қиыр (далеко), таяу, жақын, жуық (близко). Например, тиіп тұрған жер, қол созым жер, қарға адым жер, таяқ тастам жер, иек астындағы жер; ит өлген жер. Ит арқасы қиянда, түйенің табаны түсер жер, алты айшылық жер, жердің түбі, айшылық жол. Лексический пласт параметрических прилагательных и наречий считается средством выражения качественной величины, т.е. данные средства являются точками соприкосновения двух функционально-семантических категорий, категорий количественности и качественности.

В число лексических средств выражения понятий длины или расстояния входят фразеологические обороты. Например, единица *бардар бараммат* имеет значение беспредельное, безграничное расстояние для ходьбы (например, о дороге, о поле и др.): *Бардар бараммат суолунан салғыы айаннаан иһэбин* [ОП ТА 57] ‘Идешь по этой **длинной дороге, которая никогда не заканчивается**’. Данное ФЕ иногда используется для определения широкой площади. *Бардар бараммат кизн ходуһа* ‘Преширокое поле’.

саа тэбиитэ обозначает расстояние ружейного выстрела, примерно не дальше 50 м. *Бэҕэһээ кэлбит оҕолор дурдалара миигиттэн биэс-алта саа тэбиитэ күөл арбаа кытытыгар баалара* [ТСЯЯ VIII 64] ‘Укрытые приехавших вчера детей находится в западной стороне озера в расстоянии пяти-шести ружейных выстрела от меня’. *Мизхэ саа тэбиитэ да чугаһаама!* ‘Не подходи ко мне (даже на ружейный выстрел) или (даже на пушечный выстрел)’.

ФЕ *көстөөх сир* ‘далеко находящееся место’ [СТСДТ 45] образно выражает довольно далекое расстояние:

Көстөөх сиртэн ытағын ди, доҕор

‘Дружок, целишься-то с далека’ [СТСДТ 24-25].

А так же в казахском языке есть и другие единицы измерения длины, расстояния:

Қар (қолдың қары) – кеуденің орта тұсынан кере созылған қолдың ортанғы саусағының ұшына дейінгі аралыққа тең ұзындық бірлігі, ярд, ≈ 80-85 см. Кейде оң иықтан бүкіл кеудені бойлай өтіп, кере созылған сол қолдың ортанғы саусағының ұшына дейінгі аралық та (≈ 1 м) қары ретінде алынады.

Буын – ортанғы саусақтың ұшынан оның ортанғы буынына дейінгі аралыққа тең ұзындық бірлігі, ≈ 5-6 см

Шынтақ – қолдың ортанғы саусағының ұшынан шынтақтың бүгілген жеріне дейінгі аралық. Қазақстанда кең тараған Бұхар шынтағы ≈ 40-41 см.

Қадам – адамның бір адымына тең ұзындық бірлігі, ≈ 60-70 см.

Адым, қадам – жай жүргендегі екі аяқ арасының алшақтығы.

Аттам – адымның созылыңқы шегі.

Құлаш – иық деңгейіне сәйкес кере созылған екі қол ұшының арасына тең ұзындық бірлігі, ≈ 165-175 см

Кере құлаш – иық деңгейінде кере созылған екі қол ұшының аралығы.

Сала (көш) құлаш – үш құлаш.

Кез парсы тілінен аударғанда, «шынтақ ұзындығы» дегенді білдіреді, ≈ 50-60 см. «Кездеме» атауы осы «кез» ұғымынан шыққан. Орталық Азияда «кез» өлшем бірлігінің үш түрі болды: 1) қолдың ұзындығымен өлшенетін кез созылған қолдың бармағының ұшынан иыққа дейінгі аралықты қамтиды. Оның бармақтың ұшынан кеуденің ортасына дейін немесе иыққа дейін өлшенетін түрлері бар. Оны қазақша «сай кез» деп атайды; 2) елімен өлшенетін кез, яғни бір кез 24 еліге тең; 3) тұтаммен өлшенетін кез. XIX ғасырда Түркістан аймағында кез өлшемі 68,58-88,9 см аралығында болды).

Құрық бойы деген өлшем «құрықтың ұзындығындай ғана жер» дегенді білдіреді, ≈ 4-5 м

Тұсау бойы – жылқының алдыңғы екі аяғының арасы.

Шідер бойы – жылқының алдыңғы оң аяғы мен артқы сол аяғының арасы.

Түстік жер – ат жүрісімен шамамен 4-5 сағаттық жер.

Сәскелік жер – сәскеге дейін жететін жер.

Айлық жер – ат жүрісімен шамамен 28-30 күндік жер.

Күндік жер – ат жүрісімен шамамен ≈ 8-10 сағаттық жер.

Бір көш жер – 10-15 шақырым

Орта көш жер – 90 шақырым болатын аралық.

Күзгі көш жер – 25-26 шақырым жер.

Қозы көш жер – 14-15 шақырымдай болатын аралық, яғни көш кезінде қозы-лар ілесе алатындай жер // в некоторых источниках – 5-6 шақырым

Әудем жер – көшпелі өмірдің қажеттілігінен туындаған қашықтық өлшемінің ішіндегі сирек қолданылатын түрі. «Әу» деп айқайлағанда дауыс жететін, естілетін жер, яғни жақын жер деген мағынаны аңғартағын тіркес, ≈ 100 м

Дауыс жететін жер – ≈ 250-300 м

Ат шапғырым жер – ≈ 25-30 км

Тай шапғырым жер – ≈ 15 км // в некоторых источниках – 4-5 шақырым

Құнан шапғырым жер – 8-10 шақырым // в некоторых источниках – 3-4 шақырым

Таяқ тастам жер – тым жақын жер, яғни ≈ 10-15 м

Арқан бойы – ≈ 7-8 м

Тепе – екі шақырым

Иек астында – 4-5 шақырым

Көз ұшында – 6-7 шақырым

Таким образом, выявлено, что в якутском и казахском языках лексические средства выражения функционально-семантического микрополя длины, расстояния Это, во-первых, основной пласт, исконно-якутские параметрические термины. Сюда входят и исконно-якутские и заимствованные из русского и других тюркских языков термины. Второй периферийный пласт представляют параметрические прилагательные и фразеологические обороты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Алексеев А.Е. Некоторые проблемы развития якутской математической терминологии. – Якутск, 1992. – 64 с.

[2] Асадулаева П.У. Названия старинных мер измерения в кумыкском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – №12. Часть 2. – С. 22-24.

[3] Ефремов Н.Н. Причинно-следственные конструкции в русском и казахском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. №4 (34): в 3-х ч. Ч. III. – С. 67-70.

[4] Лебединская В.Г. История русской метрологической терминологии: дисс. док. фил. наук. Спец. 10.02.01. – М., 2014. – 475 с.

[5] Севортыян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – 437 с.

[6] Шозимова Т.Д. Выражение мер длины и веса в шугнанском языке и английском языках. автореф. канд. филол. наук. – Душанбе, 2012. – 105 с.

[7] Сен білесің бе? Энциклопедия / Құраст.: Қ.Ж. Райымбеков, Қ.Т. Байғабылов. – Алматы: Аруна, 2011. – 695 б.

Ж. Абдрахманова

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты

ЭРГОНИМДЕРДІҢ ҚАЛАЛЫҚ ОНОМАСТИКАДАҒЫ ОРНЫ

Аннотация: Автор урбонимдерді, соның ішінде, эргоурбонимдерді Қазақстан топонимикасының эволюциясын көрсететін ономастиканың саласы ретінде ұсынып, Атырау қаласына қатысты мысалдарды талдап көрсетеді. Жалпы түрде Атырау қаласының эргоурбонимдік номинациялар номенклатурасын деңгейлерге бөледі және олардың жасалу жолдары мен мазмұн-мағынасын ашып береді. Бұл мақала егемен еліміздегі қалалардың мәдени-тілдік құрылымын айқындауға көмектеседі, соның ішінде, қалалық тілдік кеңістіктегі мемлекеттік тіл – қазақ тілінің орны мен рөлін, болашағын талдауға, болжамдауға мүмкіндік береді. Қазақ тілінің бүгінгі жағдайы мен болашағы оның қаншалықты қалалық (урбандалған) тіл болып, қаланың әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігінде қолданысқа ие болуымен тығыз байланыстылығы айтылып, оның мән-мағынасы кең көлемдегі лингвомәдени, когнитивтік зерттеулерді қажет ететіндігі сөз болады. Отандық лингвистикада жаңа ғылыми зерттеу объектісіне айналып жүрген эргоурбонимдердің болмысы және ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: эргонимдер, урбандалу, онимдер, ономастика, топонимия, эргоурбонимдер.

Ж. Абдрахманов

Преподаватель Атырауского государственного университета им.
Х.Досмұхамедова, кандидат филологических наук

МЕСТО ЭРГОНИМОВ В ГОРОДСКОЙ ОНОМАСТИКЕ

Аннотация: Автор представляет урбонимов, в том числе эргоурбонимов, как отрасль ономастики, отражающая эволюцию топонимики Казахстана, анализирует примеры, касающиеся города Атырау. В целом, эргоурбонимические номинации города Атырау распределяют на уровни и раскрывают пути их создания и содержание. Данная статья поможет выявить культурно-языковую структуру городов суверенной страны, в том числе, анализировать, прогнозировать место и роль, будущее государственного языка - казахского языка в городском языковом пространстве. Говорится о нынешнем состоянии и перспективах казахского языка, как городского (урбанизационный) языка, так и его функционировании в социально-коммуникативном пространстве города, его значение требует обширных лингвокультурных, когнитивных исследований. Рассматриваются сущность и особенности эргурбонимов в отечественной лингвистике, которые становятся объектом новых научных исследований.

Ключевые слова: эргонимы, урбанизация, онимы, ономастика, топонимия, эргоурбонимы.

Z.Abrakhmanova

Lecturer at Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov,
candidate of philological sciences

PLACE OF ERGONYMS IN URBAN ONOMASTICS

Abstract: The article examines the nature and peculiarities of ergourbonims as the object of the latest scientific research of national linguistics. The author presents urbanonyms, including ergurbonyms, as a branch of onomastics, reflecting the evolution of Kazakhstan's toponymy, analyzes examples concerning the city of Atyrau. In general, ergourbonimic nominations of the city of Atyrau are divided into levels and reveal the ways of their creation and content. This article will help to identify the cultural and linguistic structure of the cities of a sovereign country, including, to analyze, predict the place and role of the state language - the Kazakh language in the urban linguistic space. In his speech, he noted that the current state and prospects of the Kazakh language, both an urban (urbanization) language, and its functioning in the social and communicative space of the city, its significance requires extensive linguocultural, cognitive research. The essence and features of ergurbonyms are considered in Russian linguistics, which become the object of new scientific research.

Keywords: ergonyms, urbanization, onyms, onomastics, toponymy, ergourbonims

Тарихи-әлеуметтік үрдістердің қоғам өмірінің басқа салалары сияқты тілдік-коммуникациялық ортаға да өзгерістер мен трансформациялар алып келетіні заңды құбылыс. Отандық лингвистика ғылымы бағытында сондай жаңа зерттеу объектісі ретінде еліміздегі урбанистік тілдік-әлеуметтік кеңістікті айтуға болады. Урбанизм деген сөз латынның «urbanus» – қалалық деген сөзінен шыққаны белгілі, яғни бұл сөз адамзат мәдениетінде қала рөлінің артуына байланысты өнер мен әдебиетте қала тіршілігін бейнелеуден туындады, сондықтан бұл ұғым әлемдегі урбанизация үрдісінің жылдан-жылға өсуінің заңды мәдени-әлеуметтік нәтижесі болып табылады. Жоғарыда айтып өткеніміздей, бұл процесс лингвистикалық тұрғыдан да жаңа құбылыстарға әкелді, соның тікелей көрінісі – қалалық ономастикалық кеңістіктің тілдік құбылыс ретінде өз алдына дамуы, оның жаңа бағыттарының пайда болуы еді.

Енді лингвистиканың бұл саласы да біздің елімізде өз орнын табады деген сенімдеміз, себебі қаланың рөлі барған сайын артуда, ауылдан қалаға миграция жылдан-жылға үдеу үстінде, соның ішінде бұрынғы көшпелі, кейінгі ауылдық мәдениеттің өкілдері барған сайын қалалықтарға айналуға. Яғни, бүкіл әлемде болып жатқан жергілікті жерден қалаға көшу, қаланың өсу үрдісі біздің елімізде де көрініс табуда. Қалалардың өсіп-өркендеп, кеңінен қанат жаюы жалпы ел дамуының алғы шарттарының бірі екендігі белгілі. Демек, тіл білімі саласында көп жылдар бойы қалыптасқан дәстүрлі атауларды зерттеуден урбанизациялық үрдістің нәтижесі болып табылатын урбонимикалық атау жүйесін талдауға бетбұрыстың қажеттігі туып отыр. Оның негізгі мәні мен бағыты қаланың топонимиялық тезаурусын, соның ішінде эргоурбонимдер тезаурусын жасақтау, зерттеумен байланысты. Бірақ біздің қалалардағы ономастикалық-топонимиялық процесс осыған байланысты тек қазақы сипат алу үстінде екен, болмаса қазақ тіліндегі атаулар мемлекеттік тіл болуына байланысты басымдықта екен

деп айтуға тағы болмайды, себебі қаладағы онимдер, ономастика жүйесінде шетелдік, басқа тілдік, екі немесе үш тілдік құбылыстар жиі кездеседі, тіпті олардың саны кейде қазақ тіліндегілерден көбірек екенін мойындау керек, бұл әсіресе осы біз талдап отырған эргоурбонимге әбден тән құбылыс болып келеді. Сондықтан осы тілдік феномен де зерттеуді, жүйелеуді, лингвомәдени және жалпы лингвистикалық талдауды қажет етеді. Сондай-ақ этнолингвистикалық, этнолингвомәдени атаулардың заманауи эргоурбоним түрінде қалыптасуының ұлттық-дүниетанымдық мәні мен жасалу жолдары да ерекше құбылыс болып табылады. Ол құбылыстардан қазақ халқына тән мәдени-лингвистикалық айшықтарды іздеу, олардың тілдік және дүниетанымдық сырын ашу да дәстүр мен жаңашылдықтың, көшпелі мәдениет пен қалалық өркениеттің арасындағы сабақтастықтың қазіргі көрінісі ретінде тілдік және мәдени ерекше қызық құбылыс болып табылады.

Осы себептен қалалық ономастиканы зерттеу, бір жағынан, жалпы ұлттық, әлемдік ономастикалық зерттеулердің аясындағы мәселе болса, сонымен бірге этнолингвистика тұрғысынан бұрын негізінен жер-су атауларын, ауыл-аймақ атауларын зерттеп келген біздер үшін қызықты әрі болашағы зор ғылыми ізденіс бағыты болып табылатыны сөзсіз. Екіншіден, бұл үнемі зерттеліп жүрген таптаурын мәселелерден шығып, жаңа, тың бағыттар іздеудің жолы, үшіншіден, бұл егемен еліміздегі қалалардың мәдени-тілдік құрылымын айқындауға көмектеседі, соның ішінде қалалық тілдік кеңістіктегі мемлекеттік тіл – қазақ тілінің орны мен ролін, болашағын талдауға, болжамдауға мүмкіндік береді, себебі **қазақ тілінің бүгінгі жағдайы мен болашағы оның қаншалықты қалалық (урбонизациялық) тіл болып, қаланың әлеуметтік-коммуникативтік кеңістігінде қолданысқа ие болуымен тығыз байланысты.** Егер ол қаланың тілдік микро кеңістігіне кең қанат жаймаса, таралмаса, қазақтың сөздері, атаулары барлық қалалықтар еркін пайдаланатын, қолданыста бұрмаланбайтын, басқа тілдік топтардың негативтік қатынасын шақырмайтын ономастикалық бірліктерге айналмаса, ол ешқашанда толық қанды мемлекеттік тіл бола алмайды және көптеген қазақ тілінің қарсыластары айтып жүргендей, аудандық болмаса ауылдық ономастикалық кеңістіктен әрі таралмайды. Себебі ауыл мен аудандарда атауларды қазақыландыру құбылысы кең қанат жаюда және ол атаулардың сол ортаға сіңіп, кең тарап кетеріне ешқандай да күмән жоқ, бірақ қаладағы жағдай мүлдем басқаша және оның өзіндік субъективтік әрі объективтік себептері баршылық.

Қалалық ономастика кең диапазонға ие құбылыс. Оған көше атаулары, шағын аудандар, әлеуметтік-мәдени құрылымдар (мектеп, аурухана, балабақша және т.б) атаулары сияқты көп нәрселер енеді. Осының бәрі қалалық әлеуметтік-кеңістіктегі тіл құбылысын қамтиды. Бірақ біз үлкен құбылыстың бір ғана саласын – қаладағы іскер кәсіпорындар, жалпы экономикалық іскерлікпен, кәсіпкерлікпен байланысты атауларды қарастырғымыз келеді. Бұл бағыт – қазір «эргоурбонимдер» деген атау алған тілдік, лингвомәдени зерттеу саласы болып табылады. Атау екі сөзден құралады, ол «эрго» – грекше «ergon» – жұмыс және түбірі «қала» сөзінен тараған «урбоним» сөздерінен құралған. Эргонимдер дегеніміз – іскерлікпен, кәсіпкерлікпен байланысты, жарнамалық сипаттағы атаулар болып табылады. Бұл терминді енгізген зерттеуші ретінде ресейлік филолог Р.И.Козлов саналады. Осы салада тағы бір зерттеуші Ю.В.Вайрах есімі де алғашқылардың бірі ретінде танымал. Соңғы аталған зерттеушінің пікірінше:

«Эргоурбонимы как знаки лингвокультуры в полной мере дают представление об обычаях, традициях, системе ценностей и образе жизни, усвоенных человеком как членом городского лингвокультурного сообщества» [1, 344]. Демек, біздегі эргоурбонимдер де қоғамдағы қалыптасқан мәдени, тілдік, дүниетанымдық қайшылықтар мен құбылыстардан хабар беруге тиісті, міне, осы саладағы зерттеулердің маңызы да осында. Соңғы кезде Мадиева Г.Б., Борибаева Г.А. сияқты қазақстандық зерттеушілер де осы бағытта жұмыстар жүргізіп жүр.

Ұлттық тіл мен ділдің (менталитет) қалалық лингвомәдени кеңістікке ену, оны игеру жағдайын қазіргі заман үшін аса маңызды болып табылатын бизнес, кәсіпкерлік саласы бойынша зерттеу маңызды тілдік ақпарат көзі болып табылады. Осы тұрғыдан еліміздегі экономикасы дамыған, шетелдік инвесторлар кең тараған қала ретінде – Атырау қаласының эргоурбонимдері ерекше орын алатыны сөзсіз. Бұл облыс халқы негізінен қазақ халқы болып келетін аймақтардың бірі болып табылады, бірақ соған қарамастан эргоурбонимизм тұрғысынан тілдік құрылымы мүлдем басқа көрініске ие болып келеді. Қаладағы эргоурбонимдерді бірнеше салаға бөлуге болады: сауда-саттық орындар, қызмет көрсету орталықтары, фирмалар, кіші кәсіпорындар және т.б. Осы жерде олардың қалалық тілдік кеңістіктегі орын алу, көріну түрлері: мандайшалар, жарнамалар, боннерлар және т.б. Жалпы түрде Атырау қаласының эргоурбонимдік номинациялар номенклатурасын мынандай деңгейге бөлуге болады:

1. Халықаралық эргоурбонимдер;
2. ТМД көлемінде туындағандар;
3. Шығыстық тілдік мәдени сипаттағылар;
4. Қазақстандық немесе автохтондық эргоурбонимдер.

Енді тілдік жасалу жолдарына келер болсақ, бұларды қазақы немесе ұлттық нақыштағы, таза орысша, орысша-ағылшынша, таза ағылшынша, қазақша-орысша, қазақша-орысша-ағылшынша және түрікше, түрікше-ағылшынша деп айыруға әбден болады. Ал мазмұн-мағынасы жағынан жеке сөздерден құралғандар, туынды сөздер, жергілікті аудан, көше атауынан құралғандар, әлемдік брендтер, басқа тілден алынғандар болып бөлінеді. Осы жерде айта кету керек, зерттеушілер эргонимдерге байланысты мынандай тұжырым жасайды: «Если топонимы и урбанонимы приобрели ярко выраженный автохтонный национальный колорит, то эргонимы (названия объектов прагматического характера) полиязычны по своему происхождению, открыты для заимствований, динамичны, не подвержены строгому нормированию, быстротечны» [2, 14]. Атырау қаласының ономастикасынан да біз осы тұжырымның шындығын байқаймыз.

Енді қала көлеміндегі іскерлік атауларды жүйелеп көрсек, облыстың мұнай-газ өндірісі ошағы болуына байланысты түбірі мұнай мен газдан құралған эргонимдер болып келетіні ешқандай талас тудырмайтын әлеуметтік, тілдік заңдылық және олардың ішінде шетелдік, аралас тілді номинациялардың да мол болуы сұрақ тудырмаса керекті. Мысалы, «*Теңіз шевройл*», «*Трансойл*», «*Казтрансойл*», «*Казнефтегазсервис*» сияқты атаулар бүкіл елімізге, тіпті шетелге белгілі эргоурбонимдер, олар бір жағынан қазақ халқын, елді, жергілікті атауларды танытушы бренд сияқты эргоурбонимдер деуге болады.

Әрине, мемлекет құрушы ұлт – қазақ халқының ана тіліндегі атаулар да өз орнын тапқан. Ол атауларды «эргоетноним» немесе «урбоэтноним», болмаса толықтай «этноэргоурбоним» деуге де болады. Этнонимдердің ішінде қазақ

халқының әлі де сақталып отырған дәстүрінен туып отырған ру атауларынан шыққан этноэргорбонимдердің жиі кездесуі назар аудартады. Мысалы, «*Адай Петролеум Компани*», «*Тама*», «*Бегіс*», «*Арғын*» дүкендері және т.б.

Эндемиялық, яғни жергілікті топонимдерден құралған атаулардың ішінде Атырау, Каспий, Теңіз, Орал, Жайық, Ембі (көбіне орысша «Эмба») топонимдерінен құралғандар да жиі кездеседі. Мысалы,

«*Абис Атырау*», «*Атырау монтаж сервис*» ЖШС, «*Атырау жылстрой индустрия*», «*Атырау нефтегаз маркет*», «*Атырау болашақ LTD-ТОО*» «*Каспий ойл монтаж*», «*Каспиан проджект сервисес-ТОО*», «*Каспий строй контракт-АО*», «*Тенгиз нефтестрой-АО*», «*ОралГазСервис*» ЖШС, «*Жайық Бетон Инвест*» ЖШС, «*Жайық LTD-ТОО*», «*Эмба нефтекайрат*», «*Эмбаведьойл*».

Географиялық аймақтық атаудың ішінде Евразия, Евро, Азия, Батыс сөздері де кеңінен қолданылады: «*Евро-Азия эйр-АО*», «*Евротранзит плюс-ТОО*», «*Азия-Вектор*», «*Азиясеть.kz.*», «*Батыс техносервисиз ТОО*», «*Батыс СИМ*»,

Еліміздің басқа аймақтарының атауларынан құрылған номинациялардың ішінде іскерлік қатынаста Астананың орны бөлек екені байқалады: «*Астана элитстрой*», «*Астана-Финанс*», сонымен қатар «*Алатау-Авто спец техника*», «*Қапшағай горстрой*», «*Қапшағайтяжстрой*» деген атаулар бар.

Қалада басқа тілдегі атаулардың көптігі назар аудартады, негізінен олар орыс, ағылшынша және түрік тілінде. Орыс тіліндегі атауларды айтпастан бұрын ағыл-шын және түрік тіліндегі эргонимдерге тоқталайық. Жалпы шетелдік атаулардың үлкен іскерлік топты құрайтынын айта кеткен жөн: «*Columbus travel*», «*Kart blansh*», «*Имидж*», «*Дизайн бюро*», «*Люкс*», «*Альянс полис*», «*Онур Трэвел*» және т.б. Шетелдік атаулардың «*Caspian offshore*», «*Vita dent*», «*Moody International*», «*Aguatropik*» сияқты латын әрпімен жазылғандарымен қатар кириллицамен жазылғандары да көп: «*Аджип Казахстан Порт Каспиан Оперейтинг Компани Н.В.*», «*Тодини коструциони дженерали С.П.А.*» «*Уорли Парсонс Казахстан*», салон «*Перина Перони*» тәрізді көптеген компания атауларын кездестіруге болады. Іскерлік саласында, соның мұнай өндірісінде, оған қызмет етуде түрік компанияларының да үлесі жоғары, сондықтан түрікше номинациялар да өте жиі кездеседі. Мысал үшін мыналарды ғана атап кетуге болады: «*Gate иншаат таахают санайи ве тиджарет*», «*Синам Иншаат*» ЛТД, «*Эко иншаат ве тиджарет лимитед ширкети*», «*Хайтек иншаат*» және т.б.

Ал банк саласы сияқты ірі бизнес құрылымдарда ұлттық атаулардың өте аздығы назар аудартады, оны банк атауларын жай ғана тізіп шығудан байқауға бол-ады: «*БТА*» (Банк *Тұран-Әлем*), «*Каспийский банк*» (аймақтық атау деуге болады), *Метрокомбанк*, «*АТФ*», «*Центр КредитБанк*», «*Альянс банк*», «*Евразийский банк*», «*Казкоммерцбанк*», «*Позитивбанк*», «*Цеснабанк*», «*Сбербанк России*», «*Народный банк*» (көбіне латын әрпімен HALYK BANK деп жазылады), тек қана «*Темір банк*», «*Нұр банк*» таза қазақы атауға ие. Адам есімдерінен құралған антропонимдік атаулар да іскерлік номинацияда көп. Бұлардың көбі меншік иелерінің туыстарының, қазақ туыстық қатынасынан туған белгілі ата-бабаларының немесе тарихқа белгілі адамдардың есімдері болып келеді. Мысалы, қалада «*Алтынай*», «*Ай-жан*», «*Әл-Фараби*», «*Жамбыл*», «*Шаңырақ*», «*Қызыл жар*», «*Жайнар*» мейрамханалары, ЖШС «*Мәтен*», «*Адал*» Сауда үйі, «*Сұлтан би*» және т.б. этноэргорбонимдер кездеседі. Сонымен қатар «*Қыз жасауы*» сияқты ұлттық дәстүрге байланысты арнайы дүкендер де бар.

Көптеген эргоурбонимдер мифологиялық, наным-сенімдік дүниетанымнан туған, мысалы, «Гермес», «Аманат Иншуранс» (сақтандыру компаниясы), «Сәттілік», «Молшылық», «Олжалы», «Бірыс», «Береке», болмаса такси қызметін көрсететін орындар «Сұңқар», «Такси Тұлпар», «Такси Жорға» деген әдемі қазақы атауларға ие.

Этнонимдердің ішінде мағынасы жабық түрлері де, ашықтары да бар, «У Гаджи», «У казаха», «У Айгуль», «У Петровны», «Адана», «Иверия», «Фирма Родник», «Василец». Бұл атаулардың ерекшелігі белгілі бір ұлттық нышаннан хабар беруінде.

Сонымен бірге тарихи атаулар да, соның ішінде қаланың бұрынғы атауы да жиі кездеседі, мысалы, «Гурьевснаб-АО», «Аптека на Гурьевской», «Такси Гурьев».

Сондай-ақ екі тілден құралған гибрид атаулар да жиі кездеседі. Мысалы, «Арба Сервис» (автокөлік оңдау орны), «Ак сункар курылыс сервис», «Қазсаудашина», «Заманквантор», «Батыр секьюрти», «Шебер-Мастер» дүкені және т.б. Іскерлік саласындағы маңызды бағыттың бірі шаштараздар мен сұлулық салондар атауларына талдау жасау арқылы эргоурбонимдердің кең тараған жүйесін көре аламыз. Оларды гендерлік тіл жағынан қарайтын болсақ, негізінен әйел есімдерінен құралғанын байқауға болады. Соның ішінде «Асель», «Макпал», «Баян-сұлу», «Жанар», «Бақыт», «Илона», «Камилла», «Диана», «Вэлла» сияқты есімдермен қатар «Золушка», «Имидж», «Персона», «Балдырған», «Байтерек», «Пирамида», «Чародейка», «Эксклюзив», «Интер-Бьюти», «Нефертити», «Шарм», «Жайық қызы», «Сәнді», «Batlurfly», «Эффект», «Vin Азия» тәрізді бірнеше тілдегі, әртүрлі лингвомәнді атаулар да бар. Қазіргі кезде қалада көбейіп отырған жеке стоматологиялық клиникалар да өзге тілдік атауларға көбірек ие, әрине, бұл да орыс, ағылшын тілді іскерлік топты өзіне тарту үшін істелгені сөзсіз. Мысалы, «Доктор стом», «Улыбка», «Смагул Дент», «Люкс», «Venta dent» және «Анар» т.б.

Қаладағы іскерлік сала атауларын топтастырып, жүйелеп қарайтын болсақ ірі өндірістер: мұнай, газ өндірісі мен оларға қызмет ету саласында шетелдік атаулардың көптігін байқаймыз, себебі, бұл бағытта шетелдік инвесторлар, жұмыс істеуші компаниялар көп болып келеді, ал басқа бағыттарда, мысалы, компьютерлік техника сату, оған қызмет көрсету сияқты бағытта орыс тілінің кең қолданыс тапқаны байқалады. Этноэргоурбонимдердің супермаркеттерде, дүкендерде, балабақша, мейрамхана, базар, шаштараз сияқты кәсіпкерлік саласында мол екені көзге түседі. Мысалы, қаладағы ірі сауда орталықтары (базарлар) «Дина», «Көктем», «Мұрагер», «Мерей», мал базары «Тума» деп аталады.

Осы жерде атап кетуге болатын факт этноэргоурбонимдердің бірнеше өзіндік ерекшелігі де бар екендігі:

- 1) антропонимдердің көптігі, ру атаулары қолданылуы;
- 2) қазақтардың ішінде ауылдан миграция жасағандардың көп болуына байланысты өздерінің туған, өскен жерлерінің атауын жиі қолдану байқалады, бұл «ауылдас», «аудандас» сияқты микро жерлестік топтардың шартты бөлінісінен хабар береді;
- 3) бұл этно номинациялардың кеңістік тұрғысынан қала маңында немесе жаңадан салынған мөлтек аудандарда жиірек кездесетіні байқалады. Оған керісінше орысша немесе ағылшынша атаулар қаланың орталық көшелерінде жиі кездеседі, олардың қала шетіндегі, негізінен қазақтар қалың тұратын

жерлерде кездесуі оғаш болып көрінеді. Этнонимдік тұрғыдан қазақ сөзінен туындағандар сирек, көбіне олар «шығыс», «азия» деген сөздермен алмасады. «Қазақ» сөзі көбіне үлкен іскерлік, халықаралық компания, мемлекеттік мекеме атауларында жиі болады. Осының бәрі лингвомәдени тұрғыдан құндылықтардан, салт-дәстүрден хабар береді. Осымен қатар меншік иелерінің, олардың меншік түріне қарамастан атау таңдауда белгілі бір қағидаларға сүйенгенін де байқауға болады. Соның ішінде, әрине, біраз атаулар аймақта көптеп тұратын шетелдіктерді тарту үшін қойылған, ал кейбір атаулар иелерінің мәдени, салт-дәстүр, дүниетаным ұстанымдарынан туған, олардың мәдени, дүниетаным деңгейінен хабар береді, мысалы, олардың шыққан жерінен, рулық, ауылдық-мекендік түбірінен ақпарат береді. Бұл да ХХІ ғасырда жаппай жүріп жатқан қазақтардың қалаға миграциясы сияқты тенденцияның бір көрінісі болып келеді. Соның ішінде, ұлттық, тілдік құндылықтардың өз рөлін ойнағаны сөзсіз. Қорыта келгенде, бір ғана Атырау қаласының іскерлік орындары, мекемелер атауы – эргоурбонимдерге қысқаша шолу жасаудан бірнеше заманауи тенденцияларды көреміз, олар қаланың тілдік кеңістігінің үш-төрт деңгейін көрсетеді, ұлттық тілде, ресми тіл әрі ТМД халықтарына кең тарған орыс тілінде және әлемдік іскерлік қатынас тілі – ағылшын тілінде, бізде іскер топтары әр салада кең тараған туыстас түрік тілінде, сонымен қатар қалада тұратын ұлттық мәдени орталықтар өкілдері, басқа да ұлттар тілінде аздаған атаулар бар екендігін атап кеткен жөн. Сондықтан Атырау қаласы жаһандық іскерлік, мәдени қарым-қатынастардың көрінісін беретін заманауи қала болып табылады деуге болады, бірақ мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің аясы іскерлік атаулар саласында әлі де тарлығы, өзге атаулардың тым басымдығы назар аудартады. Қазақ тілі және оның болашағы үшін оның маңызы қандай екенін осы мақаламыздың басында айтып кеткенбіз. Сондықтан бұл тенденциялар осы бағытта жұмыс істейтін арнаулы мемлекеттік орындар мен жеке кәсіпкерлер, мекемелер, билік орындары үшін тек жай ғана лингвистикалық номинация немесе жарнама ғана емес, мемлекеттік, азаматтық, ұлттық патриоттық деңгейдегі мәселе болып табылатынын ескерген жөн деп санаймыз. Қаладағы әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктегі тілдік бәсекелестікке төтеп берген жағдайда ғана қазақ тілі толыққанды мемлекеттік тілге айналуының бір мүмкіншілігін жеңіп алады деп есептейміз.

Ал жалпы алғанда, урбонимдерді, соның ішінде эргоурбонимдерді Қазақстан топонимикасының эволюциясын көрсететін ономастиканың саласы деуге әбден болады және оның қазіргі жаһандық дәуірмен астарлас болып табылатын мән-мағынасы кең көлемдегі лингвомәдени, когнитивтік зерттеулерді қажет ететіні сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Вайрах Ю.В. Этнокультурная информативность эргоурбонимов // Социально-гуманитарные знания. – №5. 2008. – 55 с.
- [2] Мадиева Г.Б., Борибаева Г.А. Ономастика современного города // Городской ономастикон: Матер.международ.научно-теор. онлайн-семинара. –Издательство ВГСПУ, «Перемена», 2015. – С.12-17.

МРНТИ 16.21.37

Е. Мүтәнлы

ҚХР Орталық ұлттар университеті. Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты,
қазақ тілі мен әдебиеті факультеті қазіргі қазақ тілі мамандығының магистранты
作者：(叶里肯不拉·叶力努中央民族大学哈萨克语言文学系2015级硕士研究生,
邮编：100081)
哈萨克语焦点的音高声学表现研究
-以陈述句中的焦点为例

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФОКУСТЫҢ (АҚЫЛ-ОЙ ЕКПІНІ) ФОНОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІН ЭКСПЕРИМЕНТТІ ЗЕРТТЕУ

Аннотация: Фокус (ақыл-ой екпіні) интонация қызметтерінің көрнекті саласы. Яғни сөйлемдегі ерекше ақпаратты көрсетеді, көптеген тілдерде фокустың фонологиялық бейнесі дыбыс деңгейінің жоғарылауынан, дауыстың ұзақтығының ұзартуынан және энергияның артуынан көрінеді. Бұл мақалада дыбыстық эксперименттік жоба арқылы қазақ тілінің хабарлы сөйлемдеріне ұқсамайтын жерлерде фокустың фонологиялық бейнесіне талдау жүргізілді, нәтижесінде фокусты дыбыс деңгейі жағында көрсету (ақыл-ой екпіні) фокустың жоғарғы және төменгі көлемін төмендету немесе арттыру, фокустан кейін учаскелерде дыбыс деңгейін күрт төмендету арқылы дыбыстың тұтас аймағын ұлғайтады, бұл фокусты көрнекі түрде көрсетуге жағдай жасайды. Фокустың фонологиялық бейнесін қазақ тілінде эксперименттік зерттеу көзделеді.

Тірек сөздері: фокус, дыбыс деңгейі, жоғары дыбыс деңгейі, төмен дыбыс деңгейі, дыбыс аймағы.

[摘要] 焦点 (Focus) 是语调功能之一, 也就是句子中被特殊强调的信息。在很多语言中, 焦点的声学表现都伴随着音高的升高、时长的延长和能量的加大; 本文将通过语音实验的方式, 研究哈萨克语陈述句中不同焦点的音高声学表现。研究发现焦点在音高方面的声学表现为焦点所在位置的韵律词调域上线和下线通过不同变化来扩展调域, 焦点后的调域上线大幅度下降, 造成词调域的显明压缩, 使得焦点更为突显。

[关键词] 焦点音高音高上线音高下线调域

Е.Мүтәнлы

Центральный университет национальностей КНР. Институт языка и литературы национальных меньшинств, факультет Казахского языка и литературы, магистрант специальности современный казахский язык

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФОНОЛОГИЧЕСКОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ ФОКУСА (МЫСЛЕННОГО АКЦЕНТА) В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Фокус (мысленный акцент) - выдающаяся область интонационных функций. То есть демонстрирует особую информацию в предложении, во многих языках фонологическое изображение фокуса выражается в повышении громкости, продлении продолжительности голоса и увеличении величины энергии. В данной статье посредством звукового экспериментального проекта проведен анализ фонологического изображения фокуса на местах, не похожих на повествовательные предложения казахского языка, в

результате отображение фокуса на стороне громкости (мысленный акцент) увеличивает сплошную зону звука путем падения или повышения верхней величины и нижней величины громкости фокуса, резкого снижения громкости на участках после фокуса, что создает условия для наглядного отображения фокуса. Предусматривается экспериментальное исследование фонологического образа фокуса на казахском языке.

Ключевые слова: фокус, громкость звука, верхняя величина громкости, нижняя величина громкости, область звука.

E. Mutanly

Central University of Nationalities, PRC. Institute of Language and Literature of National Minorities, Faculty of Kazakh Language and Literature, master student in modern Kazakh language

EXPERIMENTAL STUDY OF THE PHONOLOGICAL IMAGE OF THE FOCUS (MENTAL ACCENT) IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract: Focus is one of the functions of intonation, that is the information highlighted in the sentences. In many languages, the acoustic manifestation of focus is accompanied by a scent of pitch, lengthening of the duration and increase of energy. This paper studies acoustic manifestation of pitch of different focuses in Kazakh declarative sentences. The study finds that acoustic manifestation of pitch of different focuses is that prosodic words extend the pitch range through variation of top line and bottom line on the location of the focus. Behind the focus, top line of pitch declines sharply, causing obvious compression of pitch range, which makes the focus more prominent.

Key words: focus, pitch, top line of pitch, bottom line of pitch, pitch range.

语法手段是语法形式的概括和归类，亦即是语法形式的类型。一种语言中用来表达语法意义的具体语法形式很多，但它们可概括归纳为数不多的类别，即语法手段。哈萨克语中常见的语法手段有形态变化、语序、虚词、重叠、语调等5种(张定京)。语调也是一种重要的语法手段。研究较多的语调功能主要有焦点、话题、疑问语调等(王蓓)。

概念解释：

关于焦点的理论研究很多，中国和外国语言学家对焦点有很多说法，比如：DIK对焦点的解释是：在一定的交际背景下某一语言表达中，说话人认为有必要传达给听话人的、相对来说最为重要或显著的那部分信息；还有一些语言学家从焦点表现形式入手解释，认为：焦点也就是句子中被特殊强调的信息，重音是它的语音形态。在很多语言中，焦点的声学表现都伴随着音高的升高、时长的延长和能量加大。焦点是在一定的语境下使话语的某一部分比其他部分更为突显的现象。焦点可以通过词汇，句法和语义成分非常规排列等手段作形式标记(王蓓)。焦点调表现为焦点词调域上线的提高和下线的降低，以上线提高为主(石锋)。

焦点的韵律编码方式在不同语言中各不相同。许毅等人基于北京话和英语的研究提出了焦点对语调的«三区段»调节模式(tri-zone focus adjustment)，即：焦点成份音高升高、音域扩大；焦点后音高骤降和音域变窄(post-focus FQ lowering and compression, PFC);而焦点前的音高不受焦点调节。与此同时，王蓓、吐尔逊·卡得，许毅等人共同研究出维吾尔语陈述句中的焦点实现方式与北京话和英语接近，基本上也是以上所提的«三区段(tri-zone adjustment)»方式实现的。那哈萨克语的焦点也是否符合«三区段(tri-zone adjustment)»方式呢？焦点的声学表现是如何？我们通过实验的方式探讨这个问题。

研究方法及实验设计

一、实验语料

本文通过问答的方式，控制焦点在句中位置，让发音人分别强调句子首、中、末三个位置的词及中性焦点，从而考察焦点和非焦点条件下的声学表现。

实验句：

mamanfildedeastanagakeldi(三个音步组成，分别是maman、 ldede、 astanagakeldi)

焦点的安排

中性语调：发音人自然无标记的朗诵句子。

句首焦点：问：kimfildedeastanagakeldi? 答：-mamanfildedeastanagakeld

句中焦点：问：mamanqatfanastanagakeldi? 答：-mamanfildedeastanagakeldi.

句末焦点：问：mamanfildedeqajdakeldi? 答：-mamanfildedeastanagakeld

一个目标句*4种焦点条件*5个人*每人两次录音=40句子

二、录音及声学测量

实验句子在中央民族大学语音实验室进行录音，五位发音人是分别来自于新疆伊犁，阿勒泰等不同地区的哈萨克族学生。要录音的句子顺序都是随机的。实验前向发音人讲解了实验目的，要求他们朗读时通过问答的方式准确的发音每个焦点位置。如果发现错误或者焦点位置错误就要求重新录音。录音所用麦克风型号SAMSON CO3U，自带内置声卡，通过Audio Rec语音软件录音，直接在戴尔电脑中保存成单声道wav文件，采样率为44KHz。

所有实验句录音完成后，文件在Praat中用许毅的脚本文件对声带的振动周期进行手工校对，根据哈萨克语的音节规律，每个音节开头和结尾设置分界点，然后该脚本文件根据振动周期自动提取各音节的音高最大值、音高最小值、音高平均值、时长和能量，并存为文本文件。

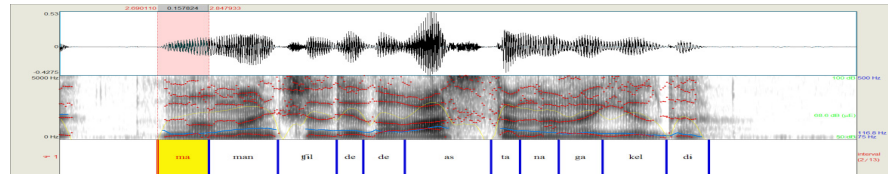

图1：Praat界面和句子音节标记

三、相关数据的整理

首先，在Excel表格当中，分别取出A,B,C,D,E五个发音人两次发音的音高赫兹值，通过音高赫兹值分别算出伴音值。半音作为一种尺度衡量单位，把基频频率转换成对数域中的值，从而减少了个体发音的差异，强调发音的共性。同时半音也更符合人们心理听觉的感知。半音是是适于心理—声学的对应关系的语调研究单位（李爱军，2005）。将赫兹值转换为半音值，转换公式为：

$$St=12*\lg(f/fr)/\lg 2 \quad (1)$$

式(1)中«St»代表伴音值，«f»表示需要转换的赫兹数值，«fr»表示参考频率，本次实验把男性设为55赫兹，女性设为64赫兹。

所有的赫兹值转为伴音值后，先把同一个人两次发音的伴音值进行平均，然后把五个人的平均伴音值再进行平均，从而获得整个实验最终的伴音值数据。通过最终的伴音值数据可以画出目标句不同焦点条件下的语调曲线。

其次，把平均伴音值转化为百分比值，百分比值的计算是一种相对化的归一方法，计算方法如下（石锋、王萍、梁磊2009）：

$$K=100*G-Smin/Smax-Smin \quad (2)$$

式(2)中G为某字某点的半音值，Smax为语句调域上限半音值，Smin为语句调域下限半音值，K为所求字的调域百分比，将各组焦点句和中性焦点句的字调域和音步调域分别作出对比统计图。从而更客观的观察出哈萨克陈述句的整句语调模式和各音步，各音节的语调跨度。实验结果如图2所示：

通过观察图2不难发现，哈萨克语陈述句的整体调域是降调。每个音步层面从句子开始到句末调域不断下降，句末部分下降程度比句首，句中还要高。而且可以看出焦点在音高方面的表示是音高的升高，焦点落在的韵律词音高比其他无焦

点词还要高。焦点后音高骤降且音域变窄，而焦点前的音高不受焦点调节。

表1：哈萨克陈述句不同焦点条件下的音高最大值，最小值及百分比

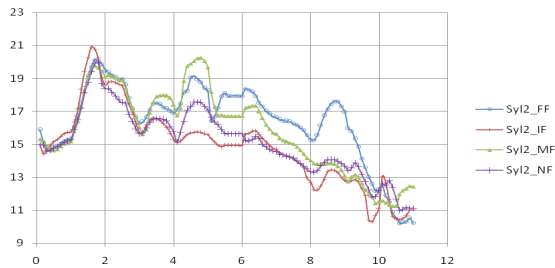
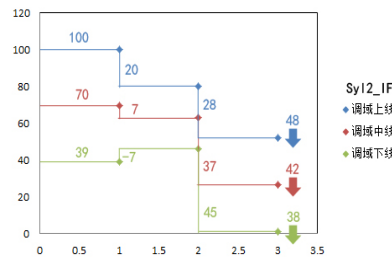
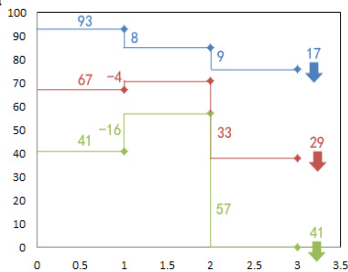

图2：哈萨克陈述句不同焦点条件下的语调曲线

第一句伴音值 (St)			
Sy12_FF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	20.1	19.3	18.4
最小值	14.6	16.3	10.2
Sy12_IF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	20.9	18.8	15.8
最小值	14.4	15.1	10.3
Sy12_MF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	19.7	20.2	18.2
最小值	14.6	15.6	11.2
Sy12_NF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	20.0	18.4	16.6
最小值	14.6	15.2	11.0
差值			
Sy12_FF	5.5	3.1	8.2
Sy12_IF	6.5	3.7	5.5
Sy12_MF	5.1	4.6	6.9
Sy12_NF	5.4	3.2	5.7

第一句百分比 (%)			
Sy12_FF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	93	85	76
最小值	41	57	0
Sy12_IF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	100	80	52
最小值	39	46	1
Sy12_MF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	89	94	75
最小值	41	50	10
Sy12_NF	maman	fildede	astanaga keldi
最大值	91	76	60
最小值	41	46	7
差值			
Sy12_FF	51	29	76
Sy12_IF	61	35	52
Sy12_MF	48	43	65
Sy12_NF	50	30	53

从表1中可以观察到，五位发音人平均数据显示：中性焦点（NF）句的音高特征为各音步当中句末音步调域稍微宽，伴音值从16.6降到11，跨度为53%（50%&30%<53%）。其他焦点所在音步调域的共同特征为调域明显扩展，比如：句首焦点（IF）句首音步调域上线为20.9，全句最高，下线为14.4，跨度为61%（61%>35%&52%），音高高低跨度全句最高；句中焦点（MF）不太明显（需要继续研究），句末焦点（FF）音步调域从18.4降到10.2，跨度为76%（51%&29%<76%）。总的来说，焦点对其落在的韵律词的调域有明显的扩展作用，以致覆盖全局调域，虽然中性焦点的句末调域有些相似，但两个分为两个不同焦点。实验发现，哈萨克语的句中焦点（MF）对调域的影响并不明显，跨度没有句首，句末那么宽。

实验句分三个音步，分别是maman,fildede,astanagakeldi，每个音步的调域代表整句的语调，整句语调通过音步的音高跨度来描述，本文把焦点也设在音步之上，所以每个音步的音域跨度在研究焦点声学表现中是非常重要的。根据表1分别画出了四组焦点条件下的音高格局图，语调音高格局图既能显示出单条句子当中的每个

音步的相对关系，又能直观地比较四个焦点条件下的句子之间的区别，是实现语调量化分析的便利的工具。语调格局图由调域上线，调域下线和调域中线组成。语调是音高上线和下线共同调节的结果，焦点也是通过音高上线和下线的不同表现来实现的，下面我们通过调域上线和下线的不同表现形式来描述焦点的音高表现。

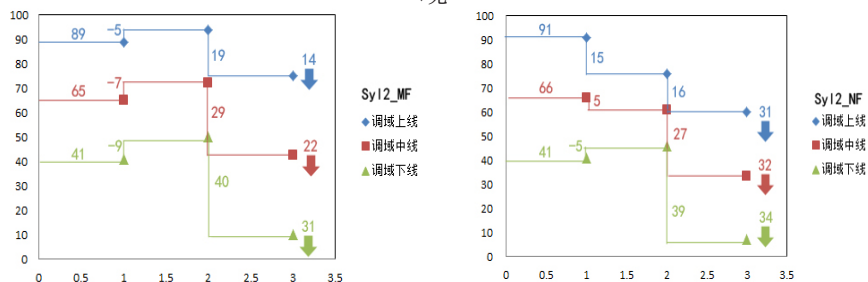

图3：不同焦点下的陈述句总体跨度和音步之间的跨度（根据表1）

第一，中性焦点（NF）条件下，调域上线从最高的91%到61%平缓递降。第一个音步是调域上线的最高点，第一个音步到第二个音步的跨度为15%，第二个音步到第三个音步之间的跨度为16%，全局调域上线的跨度为31%。调域下线从41%到突然上升（第二个音步位置），再骤降至7%，第一音步调域下线是41%，这个高度到了第二音步时，再次打破，调域下线上升5%，但到了第三音步时，音高骤降，跨度为39%，这是中性焦点条件下音步之间跨度的最高值。最重要的是中性焦点下句末音步的调域上线和调域下线跨度最为凸显，所以中性焦点的音高声学表现出现在句末。

第二，句首焦点（IF）条件下，调域上线从最高的100%到52%平缓递降。第一个音步是调域上线的最高点，也是四种焦点条件下的最高值（100%>93&91&89）第一个音步到第二个音步的跨度为20%，第二个音步到第三个音步之间的跨度为28%，全局调域上线的跨度为48%。调域下线从39%突然上升（第二个音步位置），再骤降至1%，第一音步调域下线是39%（比中性焦点还低），这个高度到了第二音步时，再次打破，调域下线上升7%，但到了第三音步时，音高骤降，跨度为45%，全局音高下线总跨度为38%，句首焦点条件下音高上线的跨度值最高，还有句首音步的调域上线和调域下线跨度最高。

第三，句中焦点（MF）条件下，调域上线的最高点出现在句中第二个焦点音步上。第一个音步比第二个音步低，第一个音步到第二个音步的跨度为-5%（上升值在语调中表示为负值），第二个音步到第三个音步之间的跨度为19%，全局调域上线的跨度为14%。这比句首，句末，中性焦点调域上线跨度还要低。调域下线的最高点也出现在第二个焦点音步上，调域下线从39%突然上升（第二个音步位置），再骤降至10%，第一音步调域下线是41%，这个高度到了第二音步时，再次打破，调域下线上升9%，但到了第三音步时，音高骤降，跨度为40%，全局音高下线总跨度为31%，句中焦点条件下音高上线和音高下线的最高点出现在焦点音步上——都是上升调。所以句中焦点的声学表现是音高上线和下线同时上升，跟焦点位置没有太大的关系。

第四，句末焦点（FF）条件下，调域上线从最高的93%到76%平缓递降。第一个音步是调域上线的最高点，第一个音步到第二个音步的跨度为8%，第二个音步到第三个音步之间的跨度为9%，全局调域上线的跨度为17%。这除了句中焦点外，跟其他焦点条件下的句子相比，调域上线跨度较小。调域下线是从41%突然上升（第二个音步位置），再骤降至1%，第一音步调域下线是41%，这个高度到了第二音步时，再次打破，调域下线上升16%，这个上升跨度比其他任何焦点条件句都要高，但到了第三音步时，音高骤降，跨度为57%，全局音高下线总跨度

为41%，最重要的是句末焦点下句末音步的调域上线和调域下线跨度最为凸显。

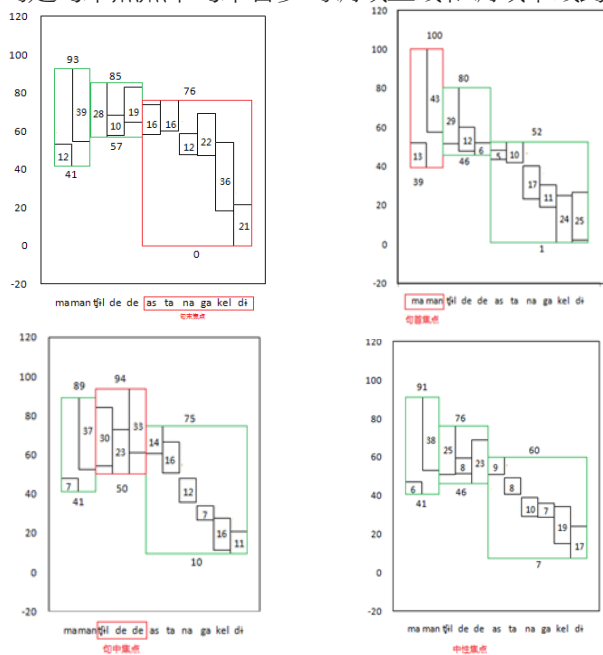

图4每个音步内部的音节调域跨度变化格局图

音步内部的音节调域跨度变化格局图是为了更加明显地观察到每个音步内部的音节调域跨度及句子最小部分的音高变化，观察和描述跟上述的研究方法一样，由于论文规模的限制，这里不做详细描述。

总结

本文通过语音实验和数据量化的方式，测量不同焦点条件下的音高声学表现，最终得出以下结论：焦点是通过焦点所在词或者韵律单位的调域上线和调域下线的不同变化（上升，下降），调域跨度的扩大来表现的语调功能之一。陈述句中焦点在句首，中性焦点情况下，整句调域上线跨度值最高；焦点设在句中，句末的情况下，整句调域上线的跨度比较小，还没完全来得及降落就结束。调域下线是不管是什么焦点句首都是同一个高度，但到了句中会上升，上升的跨度在句中焦点中更为突出，句子末尾调域下线都是骤降的趋势，跨度句末焦点最为凸显。这完全符合最许毅，王蓓等学者提出的大部分语言中«焦点后音高骤降»的特征。

参考文献

- [1]张定京.现代哈萨克语实用语法[M].中央民族大学出版社,2004.
 - [2]石锋.语调格局[M].商务印书馆,2013.
 - [3]郭嘉.英语语调实验分析研究[D].南开大学,2010.
 - [4]吐尔逊·卡得,王蓓.维吾尔语中疑问和焦点对语调的共同调节作用[J].计算机应用,2013,33(3):784-788.
 - [5]王蓓,吐尔逊·卡得,许毅.维吾尔语焦点的韵律实现及感知[J].声学学报,2013(1):92-98.
 - [6]陈怡,石锋.普通话强调焦点句语调的音高表现[J].南开语言学刊,2011(1):9-19.
 - [7]王玲.焦点的韵律编码方式——德昂语、佯语、藏语、汉语等语言比较研究[D].中央民族大学,2011.
 - [8]钟良萍.焦点重音韵律编码的方言对比研究[D].南京师范大学,2015.
- 北京市海淀区中关村南大街27号中央民族大学哈萨克语言文学系2015级硕士研究生

МРНТИ 16.21.39

А.Б. Шормақова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
PhD докторанты,
Алматы, Қазақстан

ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІНДЕ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аннотация: Жарнама – тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеті туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама. Жарнаманың сауда орындарындағы, институционалдық (жақсы пікір қалыптастыру мақсатында); ақпараттық; сауда және көлік жүйесінде; көше жарнамасы (плакат, афиша); ауызша; баспа т.б. түрлері өте көп. Жарнаманың тілі, қолайлы, ұтымды болуы үшін, халықтың санасына сіңісіп кеткен этномәдени сөздер қолданылуы керек. Егер термин сөздер кездесе, оны да халық ұғымына таныс сөздермен ауыстыруға, немесе сол термин күйінде әсерлі етіп жеткізуге болады. Ал тыныс белгілері сөйлеу тілінде болатын түрлі интонациялық компоненттерге (әуен, кідіріс, тональды диапазон, қарқын т.б.) сәйкес айтылған ойды бөлшектеп, жазылған мәтінді ажыратып оқуға дәнекер бола отырып, жарнаманың сапасын арттыра түседі. Жарнама мәтіндеріндегі тыныс белгілерінің қолданылу ерекшелігі, олардың жарнама сапасын арттырудағы рөлі сөз етіледі.

Тірек сөздер: жарнама, көше жарнамасы, мәтін, цифрлық жүйе, жарнамалық қызметтер, тыныс белгілері.

А.Б. Шормақова

Докторант PhD Института языкознания им. А.Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация: Реклама – сообщение, распространяемое в целях информирования о потребительских свойствах товаров, услуг и увеличения спроса на нее. Очень много видов рекламы как в торговых точках; институциональный (с целью формирования положительного мнения); информативный; торговой и транспортной сети; уличной рекламы (плакат, афиша); устной; издательской и др. Для того, чтобы язык рекламы был подходящим, рациональным, должны использоваться этно-культурные слова, которые присущи к сознанию народа. Если речь идет о терминах, то и их можно заменить словами, знакомыми народу или использовав эффективно в виде термина. А знаки препинания повышают качество рекламы в соответствии с различными интонационными компонентами (мелодия, пауза, тональный диапазон, темп и т. д.) присутствующими в речевом разговоре, позволяя разобрать высказанную мысль и отличить написанный текст. Речь пойдет о специфике применения знаков препинания в текстах рекламы, их роли в улучшении качества рекламы.

Ключевые слова: реклама, уличная реклама, текст, цифровая система, рекламные услуги, пунктуация.

A.B.Shormakova

PhD candidate at the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov

USING PUNCTUATION IN ADVERTISING TEXTS

Abstract: This article discusses the peculiarities of punctuation in advertising texts and their role in promoting the quality of advertising. This article discusses the specifics of punctuation in ad copy and their role in promoting ad quality. Advertising is a message distributed in order to inform about the consumer properties of goods, services and increase demand for it. There are many types of advertising in retail outlets; institutional (in order to form a positive opinion); informative; trade and transport network; street advertising (poster, billboard); oral; publishing, etc. In order for the advertising language to be convenient, rational and clear, ethno - cultural words should be used that are accustomed to the minds of the people. If we are talking about terms, then it can be replaced by words familiar with the concept of the people, or in the same term can be effectively used. And punctuation marks in accordance with various intonation components (melody, delay, tonal range, tempo, etc.) present in a speech conversation, develop the quality of the contribution, highlighting the stated text. This is the specificity of the use of punctuation marks in advertising texts, their role in improving the quality of advertising.

Keywords: advertising, street advertising, text, digital systems, advertising services, punctuation.

Жазбаша түрдегі жарнама – заманауи жоғары коммуникативтік қоғамдағы ақпарат тарату көзінің басты үлгілерінің бірі. Америкалық маркетинг ұйымының тұжырымынша: «жарнама – тауарлар мен қызметтердің, идеялар мен бастамалардың белгілі бір формада халыққа таратылуы». Жарнама беруде мақсат – әлеуеті жоғары тұтынушылардың санасына әсер етіп, оларды тауарлар мен қызметтерді пайдалануға тарту.

Жарнама (реклама) (франц. *reclame*, лат. *reclamo* — *жар саламын*) – тауарлардың, қызмет көрсетудің тұтынушылық қасиеті туралы ақпарат беру және оған деген сұранысты көбейту мақсатында таратылатын хабарлама; белгілі бір адамдар, ұйымдар, әдебиет пен өнер шығармалары туралы хабар таратып, оларды әйгілеу. Жарнама көпшілік ақпарат құралдары (*теледидар, радио, газет, Интернет, проспектілер, плакаттар*, т.б.) арқылы жүзеге асырылатын коммуникацияның ақылы түрі [1]. Ал, Қазақстан Республикасы «Жарнама туралы» Заңының 1-тарау, 3-бабында мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады: 1) жарнама – адамдардың белгіленбеген топтарына арналған әрі жеке, заңды тұлғаларға, тауарларға, тауар белгілеріне, қызмет көрсетулерге, жұмыстарға, идеяларға және бастамаларға қызығушылық қалыптастыруға немесе қолдауға және оларды сатуға жеке немесе заңды тұлғалар, тауарлар, тауар белгілері, қызмет көрсетулер, жұмыстар, идеялар және бастамалар (жарнамалық ақпарат) туралы кез келген құралдардың көмегімен кез келген нысанда таратылатын (орналастырылатын) ақпарат [2].

Жарнамалар хабарламалық, болмаса назар аудартушылық сипатымен ерекшеленді. Оның түрлері: сауда орындарындағы; институционалдық (жақсы пікір қалыптастыру мақсатындағы); хабарламалық; сауда және көлік жүйесіндегі; көше жарнамасы (*плакат, афиша*); ауызша; баспалық т.б. Жарнаманың қарапайым түрлері б.з.б. пайда болған. Ежелгі Грекия мен Ежелгі Римде жарнама хабарландыруларын ағаш тақтайларға жазып, халық көп жиналатын алаңдарда айғайлап жар салып отырған. Баспаға басылған жарнамалар Англия мен Францияда XVII ғасырда пайда болды. Жарнама қазақ халқына да ежелден белгілі. Оның ауызша үлгілері фольклорлық әдебиетте «жарлық шашу», «жар салу» ұғымдарымен берілген. Жарнама үлгілері «Қобыланды батыр», «Мұңлық-Зарлық» және

«Оғызнама» жырларында бар. XIX ғасырдың соңында «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты» газеттерінде саяси-экономикалық мәселелерге байланысты, оқу-ағарту, әдебиет және өнер-білім бойынша жарнамалар беріліп отырған. XX ғасырдағы жарнаманың маңсағы мен мазмұны кеңейіп, икемділігі артты, тілінің ішкі құрылымы сараланды. Нарықтық экономиканың қанат жаюына орай Қазақстанда жарнамалық қызмет түрлері сан алуан болып дамуда. Жарнама стратегиясымен айналысағын компаниялар пайда болды.

Жоғары коммуникативті қоғамда ақпараттық жарнаманы адресатқа жеткізу жолының бірі – жазбаша хабарлама. Оны қабылдау өте жеңіл. Соған орай жазбаша хабарлама өте қарапайым да, аса күрделі де болмағаны жөн. Сауатты, әрі ұтымды жасалған жарнама тұтынушыны бірден өзіне тартып, оның санасына әсер етеді. Жарнама беруші ең алдымен, мәтіннің дұрыстығына, тыныс белгісінің дұрыс қойылуына назар аударғаны жөн. Кез келген жазбаша мәтіннің, соның ішінде жарнаманың құрылымы әртүрлі факторларға, әсіресе тыныс белгілеріне тәуелді.

Пунктуация тармағынасында (лингвистикалық пунктуация) дәстүрлі тыныс белгілері туралы ережелерден хабар берсе, кең мағынасында (типографиялық пунктуация) тыныс белгілерінің қатарына азат жолдары, маркерлер, ашық аралықтар, қаріптік бөлініс, астын сызу, жаңа жолдан бастау секілді әдетте көңіл аударыла бермейтін, бірақ оқу кезінде маңызды рөл атқаратын белгілермен толығымен.

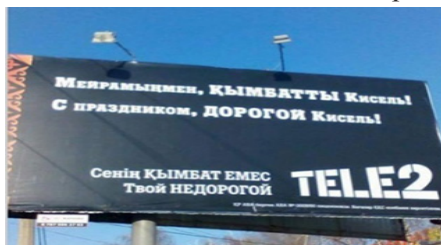
Жарнама жасауда төмендегі ережелерді есте сақтаған жөн:

Ең алдымен, жарнаманың мәтіні көзге бірден көрінетін **үлкен әріптермен** терілуі тиіс. Әріптерді майлы бояумен ерекшелеп, немесе нақты назар аударғанын сөзді тырнақшаға алып көрсеткен ұтымды болмақ.

1-сурет.

Бүгінде халық арасында «Қазақ баспасөзі бәсекеге қабілетсіз» деген пікір қалыптасып қалған. Оның себебі көп, соның бірі жарнамалардың дұрыс жасалмауында. Орыс тілінен тікелей калькаланған жарнамалар қала көшелерінде көптеп кездеседі. Текстің ритмикалық құрылымында кездескен олқылық адамның барлық назарын өзіне аударады.

2-сурет.

Жарнаманың тілі орамды, ұтымды, жұмыр болуы үшін, халықтың санасына сіңісіп кеткен этномәдени сөздер қолданылуы керек. Егер термин сөздер кездесе, оны да халықтың ұғымына таныс сөздермен ауыстыруға немесе сол термин күйінде әсерлі етіп жеткізуге болады. Оқырманның назарын аударудағы кеңінен таралған тәсілдердің бірі – **леп белгісін қолдану**. Леп белгісін жарнама тілінде лепті сөйлемдерден соң да, жай назар аударғанын сөзден кейін де пайдалану арқылы, сөйлемнің маңызын тереңдете түсуге

болады. Леп белгісі қойылғандықтан ол біртұтас лепті мағынада қабылданады. Леп белгісінің осылайша маркерленуі оқырманды қызықты, жаңа, ұтымды нәрсеге шақыру хабарын білдіреді. Мысалы: Сапа мен баға үйлесімділігі! (Сочитание качества и цены!)

3-сурет.

Сөзаралық бос орын (пробел) сөздерді бір-бірінен бөліп көрсету үшін қолданылады. Бұл сөз деңгейіндегі мағыналық шекті көрсетіп, сөйлемнің тез әрі нақты қабылдануына әсерін тигізеді. Қазіргі цифрлік жүйеде сөзаралық бос орын 1/3 кегль шрифтына сәйкес келеді. Сондықтан сөзаралық бос орынды қалдыру үшін бос орын (пробел) тегігі қолданылады.

Дәстүрлі пунктуацияда барлық тыныс белгілерінің өзінің атқаратын қызметіне қарай екі топқа бөлінетіні мәлім. Мәтін бөлшектерін бір-бірінен айыратын және сөздерді, сөз тіркестерді көмкеріп бөлетін. Айыратын тыныс белгілеріне: нүкте, леп белгісі, сұрақ белгісі, үтір, көп нүкте жатады. Көмкеріп бөлетін тыныс белгілеріне екі тырнақша, екі жақша, қос нүкте жатады [3]. Жарнама мәтіндерінде көбіне **сөйлемдерді айыратын тыныс белгілері**, соның ішінде нүкте, леп белгісі, сұрақ белгісі жиірек қолданылады. Олар мәтіннің мағыналық бөлігін жекелеген сөйлемдер деңгейінде тудырады. Мысалы: *Шаршадың ба? Ендеше демалыстан қуат ал! Тоқтама, сникерстен!* (сникерс шоколадының жарнамасы) т.с.с.

4-сурет.

Көмкеріп бөлетін тыныс белгілерінен көбіне тырнақша қолданылады. Мысалы, «Еселеп артар кірісің, үнемді болса әр ісің» – «тройной результат без лишнего затрат», «астындағы атыңды алты ай іздеме!» – «зачем полцарства за коня!» Бұл аударма тіл емес, қазақша мәтін, ой. Өте ұтымды жасалған жарнамалар.

Көмкеріп бөлетін тыныс белгілері қатарынан қос нүкте де жарнама мәтіндерінде қолданылуға әбден лайықты. Мысалы, төменде келтірілген жарнамада, Oreo деген атаудан кейін қос нүкте қойып, келтірілген сөздерді басқаша етіп ала отырып, үтірмен ажыратып беретін болса, өте ұтымды шығар еді. Әрі халықтың да көңіліне бірден сауатты жасалған жарнама ретінде қабылданатын еді.

5-сурет.

Тыныс белгілерінің негізгі қызметі, сөйлеу тілінде болатын түрлі интонациялық компоненттерге (әуен, кідіріс, тональды диапазон, қарқын т.б.) сәйкес айтылған ойды бөлшектеп, жазылған мәтінді ажыратып оқуға дәнекер болу. Жарнама беруші ойды бірнеше сегменттерге мүшелеп, сөйлемнің мағыналық-интонациялық қабілеттеріне қарай үлкенді-кішілі кідірістерге лайықты тыныс белгілерін қояды.

Қазіргі уақытта кез келген қаланың іші толған жарнама. Әсіресе, көпшілік жиі жүретін базарлардың, сауда орындарының маңындағы көрінген жерде жөн-жосықсыз ілінген жарнамадан аяқ алып жүре алмайсың. Себебі, жарнама дегеніміз – бизнесті табысты жүргізудің, сенімді қалыптастырудың, өнім мен тауарды танытудың және беделді көтерудің бірден-бір қозғалтқыш механизмі. Сондықтан да қай елде болмасын жарнама бизнесі қаржы табудың және бедел көтерудің ең тиімді жолы.

Сәтті шығарылған бір ғана жарнамамен бизнесі өрге дөңгелеп, миллионер атанғандар немесе саясат сахнасына, билік басына келгендер де аз емес. Жарнаманың көптігінің де тиімді жағы бар. Себебі, саннан келіп сапа пайда болады. Жарнама жасауда жоғарыда келтірілген пунктуациялық ережелерді ескере отырып, сапаға назар аударсақ, «Қазақ баспасөзі бәсекеге қабілетсіз» деген ұғымды біржола жоюға болар еді...

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] [https://ru.wikipedia.org/wiki/ ашық энциклопедиясы](https://ru.wikipedia.org/wiki/ашық_энциклопедиясы). Электрон ресурс (алынған уақыты 02.11.2017 ж.).

[2] <http://adilet.zan.kz/kaz/doc> Электрон ресурс (алынған уақыты 02.11.2017 ж.).

[3] Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері. Алматы: Рауан, 1996. – 288 б.

Ұ. Жұмабайқызы

Қытай Халық Республикасы, Орталық Ұлттар университеті, қазақ тілі мен әдебиеті факультеті, 2014 жылдық көне түркі тілін зерттеу бағытының магистранты

«КҮЛТЕГИН» ҚҰЛПЫТАСЫНДАҒЫ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАРДЫҢ ЕМЛЕСІ

Аннотация: «Күлтегін», «Тонькөк», «Білге қаған» мәңгі тастары – Екінші Түрік қағанатынан қалған бірден-бір тарихи жазба мұра. Бұл құлпытастардың, яғни Орхон ескерткіштерінің тілдік ерекшелігін сөз еткен ғылыми мақалалар көптеп кездеседі. Алайда ғалымдар негізінен мәтіннің тілдік ерекшелігіне баса назар аударып, ал ондағы дауысты, дауыссыз дыбыстардың емлесі, емлеге сәйкес келмейтін сөздер, олардың саны өз деңгейінде зерттелмей келеді. Осыған байланысты мақаламызда түркиялық ғалым – Др. Сенгіз Алиылмаздың «Orhun Yazitlarinin Bүgүnkü Durumu» атты еңбегіндегі «Күлтегін» құлпытасының руник жазуындағы түпнұсқасы негізінде дауысты дыбыстардың емлесін, ондағы ережеге бағынбай жазылған сөздер туралы сөз етпекпіз. Көне түркі құлпытастары – ата-бабаларымыздың асыл қазынасы. Бұл мақалада көне құлпытастардың емле ережелері, ондағы тіл заңдылықтарын тереңнен зерттеу және дауысты, дауыссыз дыбыстардың емлелері туралы айтылады.

Тірек сөздер: Күлтегін, дауысты дыбыс, емле, Орхон, қағанат, руника.

У. Жұмабайқызы

Центральный университет национальностей КНР, Факультет Казахского языка и литературы, магистрант 2014 года по специальности изучение древнетюркского языка

ПРАВОПИСАНИЕ ГЛАСНЫХ В ПАМЯТНИКЕ «КУЛЬТЕГИН»

Аннотация: Вечные камни «Кюльтегин», «Тонькөк», «Билге каган» – это единственное историческое письменное наследие, оставшееся от Второго Тюркского каганата. Есть множество научных статей, исследовавших языковую специфику, этих надгробных камней, то есть Орхонских памятников. Однако ученые в основном уделяют особое внимание языковым особенностям текста, а написание гласных, согласных звуков, слова, не совпадающие с орфографией, их количество не изучено на должном уровне. В связи с этим в нашей статье речь пойдет о правописании гласных, о словах, написанных без соблюдения правил на основе оригинала в руническом письме надгробия «Кюльтегин» из труда турецкого ученого – доктора Сенгиз Алиылмаза «Orhun Yazitlarinin Bүgүnkü Durumu». Древнетюркские памятники - сокровище наших предков. В данной статье рассказывается об орфографических правилах древних, надгробий, углубленном изучении закономерностей языка и правописании гласных, и согласных звуков.

Ключевые слова: Кюльтегин, гласный звук, правописание, Орхон, каганат, руника

U.Zhumabaiqyzy

Faculty of Kazakh Language and Literature, Central University of Nationalities, People's Republic of China, master student in the study of the ancient Turkic language

RULES FOR VOWELS OF THE MONUMENT “KULTEGIN”

Abstract: The eternal stones “Kultegin”, “Tonikok”, “Bilge Hagan” are the only historical heritage left from the Second Turkic Kaganate. In this monograph, the authors consider the latest scientific and philosophical concepts of the problem of consciousness. However, scientists mainly pay special attention to the linguistic features of the text, in which the spelling of vowels, consonants that do not coincide with the spelling, their number is not studied at the proper level. In this regard, the article contains a Turkish scientist - Dr. In particular, he noted that at present, Kazakhstan is actively working to improve legislation, including in the field of education, health care, education, health care, culture, sports, social protection of the population, health care, education, culture, sports, health care, social protection of the population, education, healthcare, culture, sports, social protection of the population, healthcare, education, culture and sports. Ancient Türkic Kulpytists are the noble heritage of our ancestors. This article tells about the spelling rules of the ancient kulpytas, an in-depth study of the patterns of the language in it and the spelling of vowels, consonants.

Keywords: Kultegin, vowel sound, rules, Orkhon, kaganat, rune.

«Күлтегін», «Тоникүк», «Білге қаған» мәңгі тастары – Екінші Түрік қағанатынан қалған бірден-бір тарихи жазба мұра. Бұл құлпытастардың, яғни Орхон ескерткіштерінің тілдік ерекшелігін сөз еткен ғылыми мақала көптеп саналады. Алайда ғалымдар негізінен мәтіннің тілдік ерекшелігіне баса назар аударып, ондағы дауысты, дауыссыз дыбыстардың емлесі, емлеге сәйкес келмейтін сөздер, олардың саны өз деңгейінде зерттелмей келеді. Осыған байланысты мақаламызда түркиялық ғалым – Др. Сенгіз Алиылмаздың «Orhun Yazitlarinin Bügünkü Durumu» атты еңбегіндегі «Күлтегін» құлпытасының руник жазуындағы түпнұсқасы негізінде дауысты дыбыстардың емлесін, ондағы ережеге бағынбай жазылған сөздер туралы тілге тиек етпекпіз.

XVIII ғасырдың алғашқы жартысында Енисей өзенінің бойынан табылған көне ежелгі жазба ескерткіштер ғалымдардың ерекше қызығушылығын тудырды. Батыс елдері археологиялық топтар ұйымдастырып, тексеру, зерттеу үшін Моңғолияға жіберді. 1889 жылы орыс археологтары Орхон өзенінің бойынан «Күлтегін» және «Білге қаған» құлпытастарын тапты. Ғалымдар құлпытас аластарын шығарып, оқуға кірісті. 1893 жылы желтоқсанның 15-інде даниялық ғалым – В.Томсон құлпытастың сырын ашқаны туралы бүкіл әлемге паш етті.

1894 жылы В.Радлов Орхон ескерткіштері «Die Alttürkschen Inschriften der Mongolei» («Моңғолиядағы көне түркі ескерткіші») атты еңбегінің бірінші томын, 1895 жылы екінші томын шығарды. 1896 жылы В.Томсонның «Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées» («Орхон ескерткіштерінің оқылуы») деп аталатын еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек екі бөлімнен тұрады: бірінші бөлімде Орхон руник жазуы мен жазу жүйесі мәтіннен мысал келтіріле отырылып сипатталса, екінші бөлімінде мәтіннің арғы көрінісі туралы сөз болады. Сонымен қатар автор Таң патшалығының билеушісі – Күлтегіннің қазасына жазылған арнаудың ағылшынша аудармасын да берген. В.Томсонның бұл еңбегі өте сәтті болуына байланысты кейінгі түркітанушылар оны негізгі материал ретінде пайдаланып келеді. 1897 жылы В.Радлов «Die Alttürkschen Inschriften der Mongolei» («Моңғолиядағы көне түркі ескерткіші») атты еңбегін қайта бастырып шығарады. 1899 жылы кітаптың екінші томы да қайта басылады. Бұл жолы құлпытастардың руник жазуымен жазылған нұсқасы, оның транскрипциясы, сондай-ақ «Тоникүк» құлпытасының аудармасы беріледі. Түркия ғалымы Н.Оркүн 1936, 1938, 1940, 1941 жылдары жарық көрген «Eski Türk Yazıları» («Көне түрік жазбалары») атты төрт томдық еңбегінде В.Томсонның кітабын пайдаланған. 1941 жылы Германия ғалымы – А.Вон Габайнның «Altürkische Grammatik» («Көне түркі

тілінің грамматикасы») атты кітабы жарық көреді. Мұнда ғалым «Күлтегін» мәңгі тасын қайта транскрипциялағанмен, аудармасын бермеген.

1951 жылы Ресей зерттеушісі—С.Е.Малов («Памятники древнетюркской письменности («Көне түркі жазбалары») атты еңбегінде «Күлтегін», «Тоникүк») ескерткіштерінің қайта қаралған нұсқасын береді. 1968 жылы түркиялық тіл маманы Талаг Текин «A Grammar of Orkhun Turkic («Орхон түркі тілінің грамматикасы») атты докторлық диссертациясын Америкадан басып шығарады. Мұнда ғалым Орхон жазбаларын фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеп, нақты мысалдар келтіреді. Кітаптың соңында «Күлтегін», «Тоникүк», «Білге қаған», «Өнгін», «Күли Чор» мәңгі тастарының латынша транскрипциясы мен олардың ағылшын тіліндегі аудармасы, Орхон ескерткіштерінің шағын сөздік кестесі берілген. 2004 жылы германдық түркі танушы – Марсел Ердалдың «A Grammar of Old Turkic» («Көне түркі тілінің грамматикасы») атты еңбегі, 2005 жылы Жүңғө түркітанушысы – Гың Шымин мырзаның «古代突厥文碑铭研究» («Көне түркі тіліндегі құлпытастарды зерттеу»), 2010 жылы «古代突厥语语法» («Көне түркі тілі грамматикасы») атты зерттеу еңбектері жарық көрді.

Екінші Түркі қағанатына тән «Күлтегін» құлпытасы – руник жазуымен жазылған түркі тілі ескерткіші. Ескерткіште 38 таңба бар. Мұндағы 8 дауысты дыбыс 4 таңбамен, 8 дауыссыз дыбыс сингармонизм заңдылығына сәйкес 16 таңбамен берілген. Жеке қолданылған *q, k* дыбыстарын білдіретін таңбалармен қатар *oq, uq, qo, qi, q* дыбыстарын таңбалайтын *q, ök, ük, kö, kü, k*-лерді таңбалайтын *X* белгісі, *iq, qi, q*-ларды таңбалайтын *Q* белгісі бар. Бұдан тыс *ny, nt, nč, nt* сияқты қатар келген екі дауыссыз дыбыс бір таңбамен көрсетілген.

Төменде «Күлтегін» құлпытасындағы дауысты дыбыстардың емле ережесі мен ережеге бойсұнбай жазылған сөздер келтіріледі. Біріншіден, көне түркі тіліндегі 8 дауысты дыбыс 4 таңбамен, яғни *a* мен *ä* дыбысы *A* таңбасымен, *i* мен *ı* дыбысы *I* таңбасымен, *o* мен *u* дыбысы *u* таңбасымен, *ö* мен *ü* дыбысы *Ü* таңбасымен белгіленеді. Мысалы, *alyit1* (*t'ıŋl'a*², *ndub* (*b'od'un*¹), *škö* (*üküş*), *kşçe* (*ačs'iq*), *isit* (*at'ıs'ti*). Екіншіден, көне түркі тілінің емле ережесі бойынша, сөз басында немесе сөздің бірінші буынындағы дауыссыз дыбыстан кейін келген дауысты дыбыс *a* мен *ä* көп жағдайда жазылмайды. «Күлтегін» құлпытасындағы түбір сөз, туынды сөз не оларға жалғанған жалғау, жұрнақтарда сөздің соңында келген *a, ä* дыбысы түсірілмей жазылады да, сөз басында не сөздің ортасындағы буындарда келген *a, ä* дыбысы түсіріліп жазылған. Мәселен, сөз басында келген *a, ä* дыбыстары таңбаланбайды: *äd'güt'i*³ (жақсы), *äs'id*²- (есті-), *ануу* (жаман), *al't'un* (алтын), *al'qintü* (құлшындық), *ar'ip* (арық), *aγis'ti* (нарсасы, бұйымы), *ačs'iq* (аш), *ad'aq* (аяқ), *al'p* (батыр, қиын), *äb*² (үй), *äči* (әке), *äčü-ara* (ата-баба) т. б. Сөздің ортасында келген *a, ä* да таңбаланбайды: *qayan*¹ (қаған), *b'ar's* (барыс), *t'at'ar*¹ (татар), *qazyan'ip* (құлшынып), *b'as'mas'ar*¹ (баспаса), *s'imad'im* (тыңдамадым), *b'ängü* (мәңгі), *b'äd'izät(t)im* (безеттім, қашаттым), *t'ükät'i* (түгел), *t'ämür*² (темір), *y'ät'i* (жеті) т.б. Яғни сөздің бірінші, екінші, үшінші буындарында келген *a, ä* дыбыстары таңбаланбаған.

Ал сөз соңында келген *a, ä* дыбыстары түсірілмей жазылған: *y'aziqa* (жазығына), *t'oγs'ıqa* (шығыста), *b'ir'yä* (оңтүстікке), *äkin*² *ar'a* (екеу ара), *b'ir'pā* (бірге), *kimkä* (кімге), *b'il'gä* (білге), *käčä* (кешіп), *b'ašıqa* (басына), *b'it'igmä-* (жазған-), *t'ıŋl'a-* (тыңда-) түрінде түбір сөз бен туынды сөзде немесе оларға жалғанған қосымшалардың соңында келген *a, ä* дыбыстары ықшамдалмай, толық жазылған. Мұндай сөздер құлпытаста көп кездеседі. Жиі қайталануына байланысты санауда қиындық тудырады.

¹ Оңнан солға қарай оқылады.

² Мұндағы әріптердің шекесіне қойылған бір цифр жуан дауыстылармен келетін дауыссызды, ал екі цифр жіңше дауысты дыбыстармен келетін дауыссыздарды көрсетеді.

³ Бұдан былай сөздердің латынша транскрипсиясы беріледі.

«Күлтегін» құлпытасындағы кейбір сөздерде сөз басында немесе сөз ортасында келген *a*, *ä* дыбысы түсірілмей, толық жазылған, яғни ережеге бойсұнбаған. Құлпытаста мұндай 8 сөз бар:

таңбасы:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны: ¹
KsCe	ačs ² iq	аш	О 8
niTa	at ¹ in	атын	Ш 7
Map	apam	бабамыз (ата-баба)	Ш 1
smaTGiS	s ¹ yt ¹ amīs ²	сықтаған (жылап-сықтаған)	Ш 4
smaLGNy	y ¹ oyl ¹ amīs ²	жоқтаған	Ш 4
GiTa	at ¹ iγ	атты	Б 2
aKmaT	t ¹ amqa	тамға, дауалға	ШС
zmapa	apamiz	бабамыз (ата-баба)	Ш 19

Кестедегі асты сызылып, қиғаш жазылған *a* дыбысы ережеге бағынбаған, яғни ықшамдалмай, толық жазылған.

Көне түркі тілінің емле ережесі бойынша, сөз басында немесе сөздің бірінші буынында келген дауысты *i*, *i*, *o*, *u*, *ü*, *ö* дыбыстары әдетте түсірілмей толық жазылады. Дауысты дыбыстардың емле ережесіне сәйкес *i*, *i* дыбыстарымен бастаған сөздерде бұл дыбыстар ықшамдалмай, толық жазылады: *ir*¹aq (алыс), *γar*¹ (күшті), *ič*¹ün¹- (бағыну-, айырылу-), *id*¹- (жібер-), *il*²gär²ü (ілгері, алдыда), *iki* (екі), *ič*²äki (іштері), *il*²γigig (елді, елі бар), *in*²il²i (інілі), *igt*²i (бақты), *ič*- (іш-), *id*²iš²iz (иесіз), *il*²k (ең, алдыңғы) т.б.

Емле ережесі бойынша, сөздің бірінші буынында келген *i*, *i* дыбыстары түсірілмей, толық жазылады: *y*²ir¹ay¹a (солтүстікте), *y*²imšaq (жұмсақ), *γan*¹uč (шығай, кедей), *qir*¹q (қырық), *y*²išqa (тауға), *qit*¹any (қытай), *b*²ir²t²ük (бердік), *b*²iziñä (бізге), *b*²il²igs²iz (білімсіз), *b*²in²ip (миніп), *s*²it²ič²i (сықтаушы), *b*²išükiñä (бесігіне), *b*²it²i- (жаз-) т.б.

i, *i* дыбыстары сөз соңында келгенде де түсірілмейді. Құлпытастағы түбір сөз бен туынды сөздің, сондай-ақ жалғау, жұрнақтардың соңында келген *i*, *i* дыбыстары ықшамдалмай, толық жазылғанын байқаймыз. Мысалы: *t*²är²i (тәңірі), *b*²ör²i (бөрі), *y*²ät²i (жегі), *in*²iš²i (інісі), *b*¹uy¹t¹uq¹i (шабарманы), *y*¹ay¹i (жауы), *y*¹ol¹i (жолы), *öl*²t²i (өлді), *özi* (өзі), *y*²igir²mi (жирма), *t*²ägd²i (тиді), *s*¹an¹čd¹i (шаншыды) т. б.

Құлпытастағы бірқатар сөздерде сөздің басында, бірінші буынында келген *i*, *i* дыбыстары емле ережесіне бойсұнбай, түсіріліп жазылған. Мұндай 17 сөздің бәрі де – түбір тұлғалы сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
<i>b</i> ² ir ² iγ ² ä	оңтүстікке	Ш 14	<i>il</i> ² ki	ең алдымен	Ш 32
<i>y</i> ² igir ² mi	жиырма	ШО	<i>il</i> ² imiz	еліміз	Ш 1
<i>y</i> ² imšaq	жұмсақ	О 5	<i>il</i> ² iñin ²	елінді	Ш 22
<i>y</i> ¹ ir ² t ² ä	жерде	О4	<i>il</i> ² iñä	еліңе	Ш 23
<i>y</i> ² ir	Жер	Ш 34	<i>il</i> ² s ² ir ² ät ² mis ²	елсіз еткен	Ш 15
<i>y</i> ² inčü ügüz	інші өзен	О3	<i>il</i> ² gär ² ü	алдыңғы	Ш 21
<i>t</i> ² ir ² ip	жинап	О 10	<i>it</i> ² imiz	жібердік	Ш 21
<i>t</i> ² imis ²	деді	Ш 9	<i>Kim</i> ² kä	Кімге	Ш 9
<i>s</i> ² il ² ik	пәк	Ш 33			

Кестедегі асты сызылып, қиғаш жазылған *i/i* әріптері ереже бойынша жазылуға тиіс болғанмен, бұл сөздерде таңбаланбаған.

Құлпытастағы түбір, туынды сөздер мен оларға жалғанған қосымшаларда сөздің басында, бірінші буынында және сөздің соңында келген *i*, *i* дыбысы түсірілмей, толық жазылады да, қалған орындарда келген *i*, *i* түсіп қалады. Алайда төменде келтірілген 75 сөзде екінші, үшінші буындағы түсіп қалуға тиісті *i*, *i* дыбысы толық жазылып, ережеге бағынбаған:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
äc̣iːlːi	ағалы	III 6	tːäŋrːdːä	тәңірде	O 1
äsːid-	есті-	O 2	tːäŋrːisːi	тәңірі	III 10
äc̣im	әкем	III 16	tːoq̣itːdːim	қашадым	O 12
äsːidːgilː	естіді	O 1	tːoq̣itːi	қашады	C 6
atːisːi	немересі	O 13	tːölːisː	төліс	III 33
inːisi	інісі	III 5	qurːiq̣anː	тайпаның аты	III 4
ilːbːilːgä	ілбілге	III 11	qurːiyarːu	Батысқа	O 2
isːig	күш	III 8	šadːap̣itː	шәдәпіт (мансап)	O 1
bːitːidːim	жаздым	III O	sːüc̣ig	тәтті	O 5
yːaziq̣a	жазығына	III 17	kisːig	адам	O 6
ärːig	жететін	O 13	äḳinti	екінші	C 5
äṣidːin	естідің	O 10	aḍinč̣iy	ерекше	O 12
oylːitːi	ұлдары	III 5	aq̣itː(tː)iṃiz	ағыздық	C 8
yːorːitːdːim	жорыдым	O 4	bːädːizc̣ig	безеушіні	o12
aỵiṣi	нәрсесі	O 5			

-ịy/-ig табыс септік жалғауы қосылғанда *i, ị* дыбыстары түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
yạỵiy	жауды	III 15

i, ị дыбысына біткен үшінші жақ тәуелдік жалғауынан кейін табыс септік (-n) жалғанғанда *i, ị* дыбысы түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
atːinː	атын	C 3	yːaỵẓinː	қоңырын	C 5
aq̣inː	ағын	III 40	qayanːinː	қағанын	III 36
arːmaq̣č̣isːinː	шаршағанын	III 6	tːägdːüḳinː	жеткенін	III 34
alːmatːinː	алмаған	O 9	tːörːüsːinː	заңын	III 1
äḳinː	екеу	III 1	sːüsːinː	әскерін	C 6
äḳisːinː	қарындасын	C 9	udːilːiq̣inː	аяғын	III 36
äbːinː	үйін	C 1	kiksːürːtːüḳinː	кектескенін	III 6
oylːinː	баласын	III 7	yːoŋaşurːtːuq̣inː	отаспағанын	III 6
oylːinta	баласында	III 1	yːoỵinta	казасында	C 7
ilːinː	елін	III 6	yːarːiq̣inta	жарығында	III 33
bːulːyaq̣inː	бүлінгенін	C 4	yːorːč̣inː	жорыққа шыққанын	III 32
bːolːtːuq̣inta	болғанында	C 3	yːalːmasːinta	шабарманында	III 33

ịy/ịy түріндегі екінші жақ тәуелдік жалғауы қосылғанда *i, ị* дыбысы түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
aỵisːịŋa	затына	O 6	sːabːịŋa	сөзінді	O 6
oylːịŋa	ұлына	O 12	tːatːịŋa	тат руына	O 12
orːtːusːịŋarːu	ортасына дейін	O 2	bːatːsːiq̣ịŋa	батысына	O 2
yːaziq̣ịŋa	жазығына	C 8	bːisːüḳịŋa	бесігіне	O 6
yːaṣ̌ịŋi	жасында	III 32	bːaṣ̌ịŋa	басына	III 33

ị/ị түріндегі үшінші жақ тәуелдік жалғауы қосылғанда *i, ị* дыбысы түсірілмей жазылған сөздер де бар: inːisːi (інісі), bːuyːrːuq̣i (шабарманы), yːaỵi (жауы), yːolːi (жолы), aỵiṣi (заты) т.б.

Сын есім тудыратын жұрнақ *-siz, -lịy* жалғанғанда құрамындағы *ị/ị* дыбысы түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
bːodːunːilːiy	халқы бар	III 6	yːaỵiṣiz	жаусыз	III 30
qalːiṣiz	түгел	C 1			

-*ir*/*ir* тұлғалы есімше қосымшасы жалғанғанда *i*, *i* дыбыстары түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
y ¹ ayut ¹ ir ¹ -	жақындастырар-	О 5	b ² il ² ir ² s ² iz	білерсің	Ш 34
b ¹ ar ¹ ir ¹ -	барар-	Ш 10			

-*täci* тұлғалы есімше қосымшасы жалғанғанда *i*, *i* дыбыстары түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
öl ² t ² äčis ² än	өлетін едік	О 8

-*ip* тұлғалы көсемше қосымшасы жалғанғанда *i*, *i* дыбыстары түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
y ¹ or ¹ ip	жорып	Ш 35

Бұйрық райдың I жақ тұлғасында келген етістіктердегі *i*, *i* дыбыстары түсірілмей жазылған сөздер:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
it ² äy ² in ²	Жіберейін	Ш 39	qon ¹ ay ¹ in ²	Қонайын	О 7

Кестедегі қиғаш жазылып, асты сызылған *i*, *i* дыбыстары ереже бойынша түсіріліп жазылуға тиіс болғанмен, толық жазылған. Ескерткіште мұндай сөздер көптеп кездеседі.

Дауысты дыбыстардың емле ережесі бойынша, сөз басында келген *o*, *u* дыбыстары ықшамдалмай, толық жазылады: u¹ay¹ (ұмай), ul¹ay¹u (тағы), ul¹uy (ұлық), ud¹imad¹im (ұйықтамадым), ul¹uš (ұлыс, ел), o¹uz (оғыз), o¹uš (оғыс, тайпа аты), or¹ay¹u (ұмтыла), ot¹ (от), ot¹uz (отыз), u (ұйқы), ol¹ur¹t¹d¹i (отырды), o¹yl¹ıqa (ұлынды), u¹yuš (ру) т.б.

o, *u* дыбыстары сөздің бірінші буынында келгенде түсірілмейді: qor (барлық), qul¹ (құл), b¹un¹ča (мұнша), y¹o¹uči (жоқтаушы), t¹or¹u (арық), t¹on¹ııy (тонды), t¹oqit¹d¹im (қашаттым), y¹or¹ıy¹ur¹ (жорыққа шықты), qunču (қаныша), b¹od¹un¹ (халық), b¹oşur¹ur¹ (басқарған), t¹oys¹ıqa (шығыста) т.б.

u дыбысы сөз соңында келгенде түсірілмей, толық жазылады. Түбір сөз бен туынды сөздерде, қосымшалардың соңында келген *o*, *u* дыбыстары түсірілмейді: y²ıı¹yar¹u (солтүстікке), b¹ay¹ir¹qu (байырғы), b¹aşl¹ay¹u (бастаған), qušu (құшы, адам аты), y¹ay¹u (жақын аралықта), s¹ay¹u (сайын), ot¹r¹u (орта), ud¹ısr¹u (қуалай), qur¹ıyar¹u (батыста) т.б.

Көне түркі тілінде сөздің соңы *o* немесе *ö* дыбыстарына бітпейді, *u* және *ıı* дыбыстарымен ақырласатын санаулы ғана сөз бар.

Құлпыптаста сөз басындағы немесе сөздің бірінші буынындағы *o*, *u* дыбыстары түсіріліп жазылған екі сөз кездеседі:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
t ¹ okud ¹ um	қашадым	О 13	b ¹ ııl ¹ uı	бүлік	Ш 2

Бұл сөздің бірінші буынындағы *o*, *u* әріптері ережеге қайшы таңбаланған.

Құлпыптастағы түбір және туынды сөздерде, қосымшаларда сөздің басында, сөздің бірінші буыны мен сөздің соңында келген *o*, *u* дыбыстары түсірілмей, толық жазылады. Қалған орындарында *o*, *u* дыбыстары түсіріліп жазылады. Алайда төменде келтірілген 35 сөзде екінші, үшінші буындарда түсіп қалуға тиісті *o*, *u* дыбыстары ережеге бойсұнбаған.

Түбір сөздің құрамындағы *и* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
al ¹ t ¹ un ¹	алтын	С 12	t ¹ oquz	тоғыз	С 4
ar ¹ t ¹ ur ¹ ur	алданып	О 6	t ¹ ar ¹ d ¹ uš	Тартыс (адам аты)	Ш 17
ančul ¹ ad ¹ i	атады	Ш 32	t ¹ al ¹ yu ¹ qa	теңізге	О 3
b ¹ ol ¹ čun ¹	Болшы (жер аты)	Ш 11	qat ¹ un ¹	ханым	Ш 31
b ¹ ol ¹ čud ¹ a	Болшыда (жер аты)	Ш 37	šantun	Шәнтүн (жер аты)	Ш 17
b ¹ ay ¹ r ¹ qun ² un	Байырғының (адам аты)	Ш 36	or ¹ t ¹ us ² iŋar ¹ u	ортасына дейін	О 2
bodun	халық	Ш 4	b ¹ ošur ¹ miš	басқарған	Ш 13
b ¹ ošur ¹ ur	басқарар-	О 7			

-*и* тұлғалы табыс септік қосымшасы жалғанғанда *и* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
or ¹ d ¹ u	орданы	С 8	qun ¹ čuyu	қаншаны	Ш 20
y ¹ ab ¹ yu	жабғыны	Ш 14	qar ¹ uqu	қарлықты	С 2
t ¹ ut ¹ uqu	тұтықты	Ш 38			

-*ин* тұлғалы тәуелдеулі табыс септік қосымшасы жалғанғанда *и* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
oqun ¹	оғын	Ш 33	y ¹ ar ¹ yun ¹	жарығын	Ш 34

Етіс қосымшалары жалғанғанда *и* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
ur ¹ t ¹ ur ¹ t ¹ im	қашаттым	О 12	qontur ¹ imiz	қондырдық	Ш 21
y ¹ oňšur ¹ -	өшестір-	Ш 6	y ¹ ar ¹ at ¹ ur ¹ t ¹ im	жараттым	О 12
y ¹ ayut ¹ ir ² -	жақындастыр-	О 5	y ¹ ar ¹ at ¹ un ¹ u	жаратылған	Ш 10

-*зин* тұлғалы үшінші жақ бұйрық рай қосымшасы жалғанғанда *и* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
b ¹ ol ¹ mazin ¹	болмасын	Ш 11	qal ¹ mazin ¹	қалмасын	Ш 20

-*уи*/*-и* тұлғалы есімше қосымшалары жалғанғанда *и* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
b ¹ ošur ¹ ur ¹ -	басқарар-	О 7	y ¹ or ¹ iy ¹ ur ¹	жүрер	Ш 12
b ¹ ar ¹ ur ¹ -	барар-	С 1	y ¹ ašay ¹ ur ¹	жасар	С 2
ol ¹ ur ¹ ur ¹ -	отырар-	Ш 3			

Кестедегі қиғаш жазылып, асты сызылған *i*, *i* дыбысы ереже бойынша түсіріліп жазылуға тиісті, бірақ сөз аралығында толық жазылған.

Дауысты дыбыстардың емле ережесіне сәйкес сөз басында *ö*, *ii* дыбыстары таңбала-нады: üč (үш), ög (шеше), üzä (үстиде), üküš (көп), üčün² (үшін), üzüm (өзім), ügüz (өзен), öy²ür² (үйір), özi (өзі), ögi²- (қуану-), ökün²- (өкін-), öŋ²äki (алдыдағы), öl²t²üg (өлдік), öt²ükän² (өткен, тау аты) т.б. Сөздің бірінші буынында келген *ö*, *ii* дыбыстары түсірілмейді:

kök (көк), күн² (күн), т²үр²к (түрік), күс (күш), т²өр²ү (заң), т²өр²т² (төрт), көңіл² (көңіл, ой), т²үрүт² (Тибет), күс²і (әскері), көт²үр²- (көтер-), көр²үгмә (көрген), б²өд²кә (шақта), с²үл²әр (аттандырып, шығарып), у²үгүр²т²і (ақты), күл²т²ігін² (Күлтегін) т. б.

Түбір сөз, туынды сөз немесе оларға жалғанған қосымшаларда сөз соңында келген *ö, ü* дыбыстары түсірілмей, толық жазылады: әд²гү (жақсы), әсү (ата), т²өр²ү (заң), б²әңгү (мәңгі), көр²ү- (көріп), с²үл²әу²ү (аттандырып), іл²гәр²ү (ілгері, алдыда), т²ір²гир²ү (тіріліп), өл²ү-у²т²ү (өліп-талып), б²ір²гәр²ү (бірге), у²т²р²ү- (жоғалтып-), у²әр²гәр²ү (жерге қарай) т. б.

Құлпытаста сөздің басында не бірінші буынында келген *ö, ü* дыбыстары түсіріліп жазылған төрт сөз кездеседі:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
üküş	көп	О 10	ү ² ükün ² т ² үр ² т ² іміз	жүгіндірдік	Ш 18
ökün-	өкін-	Ш 23	üküş	көп	О 7

Құлпытастағы сөздің басында немесе бірінші буыны мен сөздің соңында келген *ö, ü* дыбыстары түсірілмей, толық жазылады. Қалған орындарында келген *ö, ü* әріптері түсіріліп жазылады. Алайда төмендегі 36 сөздің екінші, үшінші буындарындағы түсіп қалуға тиісті *ö, ü* дыбыстары ережеге бойсұнбай, таңбаланған.

Түбір сөздің құрамындағы *ü* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
äd ² güt ² і	жақсы	О 2	т ² өрүт ²	Тибет	Ш 4
ökün ² -	өкін	Ш 23	т ² үрүт ² кә	Тибетке	О 3
öt ² ükän	Өткен (тау аты)	О 8	т ² өр ² үміз	заңымыз	Ш 22
ül ² ügüm	бөлегі	Ш 29	т ² өр ² үһін ²	заңыңды	Ш 22
ү ² üküntür ² mis ²	жүгіндірді	Ш 18	т ² өр ² үг	заңды	Ш 3
s ² ünük	сүйек	Ш 35	т ² өр ² үс ² үн ²	заңын	Ш 13
s ² әһүн ² кә	Сәнгүнге	Ш 32	т ² өр ² үс ² ін ²	заңын	Ш 1
kiks ² үр ² т ² үкін ²	өштескенін	Ш 6	т ² өр ² үд ² ә	заңында	Ш 16
әсүм	әкем	Ш 1	т ² өр ² үс ² інсә	заңындай	Ш 13

-ür/-gür/-tür тұлғалы өзгелік етіс қосымшасындағы *ü* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
käl ² ür ² т ² üm	келтірдім	О 11	kigür ² т ² ig	кіргіздік	Ш 23
s ² ökür ² mis ²	идірдім	Ш 15	öl ² ür ² әу ² ін ²	өлтрейін	Ш 10
küt ² ür ² mis ²	көндірді	Ш 11	öl ² ür ² mis ²	өлтірді	Ш 40
ir ² т ² ür ² ү	жеткізіп	Ш 40	ү ² ükün ² т ² ür ² -	жүгіндір	Ш 15
ögt ² ür ² -	бактыр-	Б 2			

-ür тұлғалы есімше қосымшасы жалғанғанда құрамындағы *ü* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:	транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
öl ² ür ² -	өлер-	Ш 10	s ² ökür ² -	сөгер-	Ш 2
öy ² ür ² -	ойланар-	О 5	b ² ir ² ür ²	берер-	Ш 9
kör ² ür ² -	көрер-	С 10			

Тәуелдік, септік жалғауларындағы және шылау сөздің құрамындағы *ü* дыбысының түсірілмей жазылуы:

транскрипциясы:	мағынасы:	орны:
s ² өһүкүн	Сүйегің	Ш 24
ін ² ү ² ігүн ² ім	Інім	О 1
kür ² әгүн ²	Көргеніңді	Ш 23
үсүн ²	Үшін	С 4

Талдауға негіз болған Әл Илмаз нұсқасындағы сөздердің көбі емле ережесіне сай жазылған. Алайда ережеге бойсұнбай жазылған сөздер де кездеседі. Бұл сөздер негізінен *i*, *i* дыбыстарына қағысты. Яғни, жазылуға тиісті жерінде жазылмаған, керісінше, жазылмауға тиісті жерлерінде жазылған тұстар кездеседі. Ережеге бойсұнбай жазылған сөздердің екінші, үшінші буындарында түсіп қалуға тиісті *i* дыбысының орнына *u*, *i* дыбысының *ü* дыбысын қойып, транскрипциялауға болады. Мысалы, *qurıyaru* сөзінің екінші буынында түсіп қалуға тиісті *i* дыбысының орнына ерін үндестігі бойынша *u* дыбысын қойып *qurıyaru* деп оқуға да болады. Осыған ұқсас *al¹t¹un¹* деген сөздің екінші буынындағы түсіп қалуға тиісті *u* дыбысының орнына *i* дыбысын қойып, *al¹t¹ın¹* деп алмастырып оқуға да болады. *Ökin²* сөзін *ökin²* деп оқуға болады, *it²üy²ın²* сөзін *it²üy²ün²* деп оқуға болады. Құлпыптастағы екінші, үшінші буындағы түсіп қалуға тиісті орындардағы *i*, *i*, *u*, *ü* дыбыстарының түсірілмей жазылуы осындай жаңсақтықтан сақтану болса керек.

Дауысты дыбыстар жазылуға тиісті жерлерінде жазылмай қалған сөздердің саны жазылмауға тиісті жерлерінде жазылған сөздерден аз. «Күлтегін» құлпыптасы орнатылғалы арада бірнеше ғасыр өтті. Осы аралықта күннің қақтауы мен желдің үрлеуі салдарынан жазулар өшкіндеп, кейінгі суретке алынған нұсқаларда анық көрінбей қалған болуы немесе сол кездегі тасқа қашаушының емлені толық игермегенінен болуы мүмкін.

Айта кетер бір жайт – *il*, *iki* сөздері кейде *äl*, *äki* болып жазылып, *i* мен *ä* алмастырылған. Бұл сол кездегі диалект болуы да мүмкін. Көне түркі тілін арнайы зерттеген ғалым, профессор Еркін Ауғалиұлының айтуы бойынша, көне түркі тілінде қазіргі қазақ тіліндегі ашық, езулік, тіл алды дауысты дыбыс (*e*) болған, бірақ *e* дыбысының таңбасы болмағандықтан, оны (*e* дыбысын) бірде *i* әрпімен, енді бірде *ä* әрпімен таңбалауы да ғажап емес.

Көне түркі құлпыптастары – ата-бабаларымыздың асыл қазынасы. Құлпыптастардың емле ережелерін, ондағы тіл заңдылықтарын тереңнен зерттеу, оларды қастерлеп, қадіріне жету, қорғау, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, құндылығын асыра түсу – бұлтартпас борышымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Dr.Cengiz Alyilmaz Orhun Yazitlarinin Bүgүnkü Durumu. – Ankara, 2005 (Kül Tigin 7-101). P. 33-35.

[2] Еркін Ауғалиұлы, Бәтима Бидоллақызы Көне түркі тілі лексикасының қазіргі қазақ тіліндегі өзгерісі. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 2015. – 26 б.

[3] Гің Шымин. Көне түркі тілінің грамматикасы. – Бейжің, 2010. – 42 б.

[4] Гің Шымин. Көне түркі тілі құлпыптастарын зерттеу. – Бейжің, 2005. – 98 б.

[5] Талат Текиін. Орхон түркі тілінің грамматикасы. – Индиана, 1968. – 35 б.

[6] Марсел Ердал. Көне түркі тілінің грамматикасы. – Бостон, 2004. – 74 б.

[7] Қазіргі қазақ тілі. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1983. – 32 б.

МРНТИ 16.21.61

А.Берікқызы

ҚХР. Орталық ұлттар университеті. Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты, қазақ тілі мен әдебиеті факультеті, 2016 жылдық докторанты Зерттеу бағыты – қазіргі қазақ тілі.

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТУРАЛЫ

Аннотация: Бұл мақалада ауызекі тіліміздің нормасы болып есептелетін орфоэпия тілге тиек етіле отырып, күнделікті тұрмыста өзара сөйлесудегі ауызекі тіл нормасының бұзылуы сынды құбылыстар нақты мысалдармен көрсетіледі, әрі оны қалай жөнге салу туралы автордың алғашқы ойлары ортаға салынады. Мақалада ауызекі сөйлеудегі тіл нормасының бұзылуы сөз етіледі.

Тірек сөз: ауызекі тіл, жазба тіл, ой-пікірлер, орфоэпия, норма.

А.Берікқызы

Центральный университет национальностей КНР. Язык малочисленных национальностей, факультет Казахского языка и литературы, докторант 2016 года кафедры казахского языка и литературы, специальность – современный казахский язык.

О РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Аннотация: В данной статье рассматривается орфоэпия, которая является нормой разговорного языка на конкретных примерах будут показаны такие явления, как нарушение норм разговорного языка в повседневной жизни, а также первые мысли автора о том, как это исправить. В статье речь пойдет о нарушениях норм языка в разговорной речи.

Ключевые слова: разговорная речь, письменный язык, суждения, орфоэпия, норма.

А.Berikqyzy

PRC. Central University of Nationalities. The language of minority nationalities, faculty of the Kazakh language and literature, doctoral student of the department of the Kazakh language and literature, research direction - modern Kazakh language. 100081

ON COLLOQUIAL SPEECH

Abstract: This article deals with the types of violations of linguistic norms, which are a common occurrence in colloquial speech; judgments about their correction are given. This article reveals the orthoepy in which the norm of the spoken language was calculated, with specific examples, such phenomena as the violation of the norms of the spoken language in everyday life, as well as the author's first thoughts on how to fix it, are given. The article discusses the violation of language norms in colloquial speech.

Key words: colloquial speech; written language; judgments; orthoepy; norm.

«Тіл – адамзаттың қатынас құралы»,– деп бекер айтпаса керек арғы-бергі өткен ой-шылдар мен ғалымдар. Осы қарым-қатынас құралы деп есептелетін тіл ауызекі және жазбаша деп екі үлкен жікке бөлінеді. Жер бетіндегі мәдениеті мен ғылымы дамыған, мейлі қандай бір ұлт болсын, оның алғашқы тілі жазбаша тіл емес, керісінше ауызекі тіл негізінде қалыптасып, дамығандығын дәлелдеп отырудың қажеті шамалы. Ал, ауызекі тіл негізінде барлыққа келіп, дамыған жазба тіл адамзат қоғамын ерекше зор қарқынмен алға қарай ілгерілеткендігі және де талас тудырмайтын шындық. Дейтұрғанмен, ғылым мен техника барынша дамыған, жазу құралдары мен жазу тәсілдері күнбе-күн алмасып, медиалық желілердің алуан түрі жарыққа шығып отырған мына заманда жазба тілдің ауызекі тілімізге қилы-қилы жолдармен әсерін тигізіп, тұнық тілімізді шұбарлап отырғандығын тіл ғалымдары болмаса, екіншісі біле беруі екіталай.

Тіліміздегі сөздер мен сөйлемдер тіл дыбыстарының тізбегінен құралады. Ауызекі тілімізде дыбыстау орны немесе дыбыстау әдісі ұқсамайтын дыбыстар қатар келіп қалғанда, дыбыстау орнын немесе дыбыстау әдісін бірден өзгерту қолайсыз, мұндайда қатар келген екі дыбыс дыбыстау орны немесе дыбыстау әдісі жағынан бір-біріне бейімделу қажеті туылады, мұның өзі сипаты ұқсамайтын дыбыстардың өзара ықпалынан туылатын, сөйлеу заңдылығына үйлесімді келетін құбылыс есептеледі. Осындай дыбыстауға қолайлы, естір құлаққа жағымды келетін жеке сөздер мен сөз тіркестерін дұрыс айту өлшемін біз орфоэпия (дұрыс сөйлеу үлгісі) дейміз. Ал, белгілі бір тілді дұрыс танбалау жөніндегі ережелер жинағын емле немесе орфография дейміз.

Әрқандай бір тілдің орфографиясы тіл ғылымындағы фонетикалық принцип, морфологиялық принцип, тарихи принциптер негізінде жасалады. Қолдану барысында бірі негіз болады да, қалғандары қосымша болады, не ескерілмейді.

Сіз күнделікті өмірде немесе шаршы топ ортасында болсын радио-телевидениеде, концерт жүргізушілердің, сұхбат берушілердің, әншілер мен актерлердің, қысқасы, ауызекі тілден пайдалана отырып өз ойын жеткізушілердің сөйлеген сөзіне, айтқан әніне сәл ғана құлақ салып тыңдар болсаңыз, олардың орфоэпия нормаларға көпе-көрнеу қайшылық жасап отырғандығын айқын байқар едіңіз (эрине, біз бұл арада диктор атаулы деуден аулақпыз). Бір ғана мысал, әнші Қайрат Нұртастың орындауындағы «Ауырмайды жүрек» әніндегі:

« Ауырмайды жүрек, ауырмайды,

Сенсіз өткен күндер болмаса .

Ауырмайды жүрек, ауырмайды ,

Сенсіз өткен түндер болмаса»,– деп әндегіп тұрғандығын көп естиміз, дұрыс-ақ, қате деуге келмейді, алайда сол әнші тап осы арада тіл ғылымында орфоэпия дейтін заңдылық болатындығын ескерді ме екен? Ал, шынына келсек бұл жолдар:

«Ауырмайды жүрөк, ауырмайды,

Сенсіз өткен күндер болмаса,

Ауырмайды жүрөк, ауырмайды,

Сенсіз өткен түндер болмаса », – деп тіл заңдылығы бойынша дұрыс айтылуы керек еді. Бұл айтылым заңы бойынша қазақтың ауызекі тілінде ерін үндестігі бірінші буында еріндік дауысты «о, ө, ұ, ү» және дауыссыз «у» келсе, соңындағы қысаң дауысты дыбыс «ы, і» мен ашық, жіңішке дауысты «е» де олардың ықпалына ұшырап, еріндік дауысты «ұ, ү, ө» болып айтылады. Қазақ тілінде ерін үндестігі сөздің үшінші буынынан ары бармайды деген қағида бар, бірақ біз сөйлеу тілімізде оны екінші буынға да апармай отырмыз. Тіпті, кейбір дикторларымыздың «құрметті көрермендер, сәлеметсіздерме! бүгін қыркүйектің үшінші күні», – деген сөйлемді қалпын құрғаппай, дәл сол бойынша

айтып отырғандығын күнделікті жаңалықтардан күн сайын естиміз, өкінішке орай, бұл сөйлем әсілінде диктордың аузынан «құрмотты көрөрмендер сәлеметсіздер ме ! бүгүн қырғүйөктің үшінші күні» болып шығуы керек еді.

Айта берсек қазіргі кезде ерін үндестігін сақтаудың орнына соңғы буындағы дауысты дыбыс алдыңғы буында келетін еріндік дыбыстың өзгеру заңдылығын бұзып бара жатыр деуге де болар еді. Мысалы, осындағы «қыркүйек» сөзін алайықшы, мұндағы соңғы буындағы «е» дыбысының алдыңғы буындағы еріндік дыбысқа жасайтын әсерін ескеріп жатпай-ақ, бұл күндері біз «қырғүйөк» деп айтудың орнына «қыркіейек» деп қателік туғызып айтуға әдеттендік.

«Жүгіріп шықтым белеске,

Белес жақын емес пе.

Осы отырған отырыс,

Бір ғанибет емес пе?» –

деген ән шумақтарындағы «жүгіріп» сөзін «жүгүріп» деп ең болмағанда екінші буындағы ерін үндестігін сақтап оқудың орнына, артындағы «ы»ның әсері алдына тиіп, керісінше ерінгеніміз соншалық, «жігіріп» деп өте беретін болғанбыз.

Шыны керек, сырттай қарағанда мұның өзі тырнақ астынан кір іздегендік секілді болып та көрінер, іс жүзінде мұның өзі ана тіліміздің тазалығына, оның ақаусыз дамуына орасан зор қатер төндіріп отырғандығын айтпауымызға болмайды. Егерде біз осылай сөйлеп кете берсек, келер ұрпағымыз «жүрек» (жүрөк деген сөзді) «жірек» деп, «жұлдыз» (жұлдуз деген сөзді) «жылдыз» деп айтуымыз да ғажап емес.

Міне, осы секілді ауызекі тілімізде сақталып отырған жоғарыдағы мәселелер біздің орфоэпия заңдылығына көңіл бөлмеуіміздің айқын көрнісі, осы жағдайлардың ана тіліміздің тазалығына тигізіп отырған зардаптары мен келеңсіздіктері екендігі анық. Ендеше, болашақ тіл танушы маман ретінде бұл туралы толғанбай, осы бір жағдайдың алдын алудың амалын қарастырмай тұра алмаймыз. Сол үшін де төмендегідей бірнеше түрлі ұсыныс пікір беріп, тіл танушы ұстаздар мен оқырмандар назарын аударуды жөн санадық:

Бірінші, шыр етіп дүниеге келген нәресте атаулының тілін ашатын, оған тұңғыш тәрбиеші болатын өзге емес, сол нәрестенің ата-анасы, сол үшін де ғұлама жазушы М. Әуезов: «Бесігінді түзе» – деп бекер айтпаса керек, жазушының осы бір ауыз сөзіне тереңнен бойлайтын болсақ, әрқандай тәрбие атаулы отбасынан басталатындығы, ана тілінен тартып адамгершілік қасиет атаулының барлығы да жас сәбидің бойына ананың ақ сүті, атаның ақ батасы арқылы даритындығын аңғару аса қиынға соқпаса керек, ендеше, ата-ана болған адам ұрпаққа дұрыс тәрбие беру үшін алдымен өздері дұрыс сөйлей алатын, адамгершілік болмысы барынша биік, білім сауаты барынша жетік болуы керек, тек осындай ата-ана ғана ұрпағын әр сөзді дұрыс сөйлей алатын, әр істі ойдағыдай тындыра алатын текті де тәрбиелі ұрпақ етіп тәрбиелей алады.

Екінші, мектеп тәрбиесін ойдағыдай жүргізе білуіміз керек. Қазіргі таңда еліміз (Қытай халық Республикасы) аз санды ұлт райондарында қос тіл ағартуы жолға қойылып отыр, бастауыш, орта мектептердің оқыту бағдарламаларында жас ұрпақтың сөздік қорын молайтуға арналған немесе оларды дұрыс сөйлеп, дұрыс жазуға баулитын «қазақ тілі» деген арнайы тіл пәні жоқтың қасы, 90- жылдардың соңы мен 2000 жылдардың басында бастауыш-орталау мектептерде оқытылатын «Қазақ тілі» деген сабақ бұл күндері оқыту бағдарламасынан сызып тасталып, оның орнын мазмұны түсініксіз, мектептегі сағат саны аз «Ана тілі» атты сабақ орналасты. Ол да болсын делік, соның өзінде қазақ тілінің емле ережесі шала сауатты жағдайда өтілгені болмаса, орфоэпия атымен аталмайды. Ең

қызығы, емле ережесін үйрететін мұғалімдеріміздің өзі оқушыларға әр сөз қалай жазылса, солай оқуды дәріптеп жатады.

Жетекшіміз профессор Жаң Динжің бізге осы уақытқа дейін «ми» деген сөзді «мый» деп айтасындар, «ми» деп жазасындар деп қадағалап отырғандығы есімнен кетпейді, бастабында «онда тұрған не бар»деп көңіл бөлмей, әуелі шамданып та қалушы едім, әр іске барынша мұқият, ғылымға қатал ұстаздың қазақ тілінің заңдылықтары туралы берген сабақтарын тыңдай келе өзімізде сақталып отырған қателіктер мен кемшіліктерді тани бастағандай болдық, соның бірі біз тілге тиек етіп отырған орфоэпия мәселесі болмақ.

Қазақстандық Шерубай Құрманбайұлы, Сиезд Шардарбекұлы қатарлы тіл ғалымдарының сөзіне бақсақ, орфоэпия мәселесі бастауыш, орталау мектептерде шешімін табатын көрінеді, ал біз болсақ, тек университет табалдырығын аттағаннан кейін барып қана осы мәселеге кез болып отырмыз, соның өзінде орфоэпия мәселесі туралы ізденіп, оның тіліміздегі орны туралы шыр-пыр болып жүргендер тілші мамандардың көлемінен аспайды екен, ендеше бастауыш, орталау мектеп оқушылары мен оқытушыларына өкпе артудың қажеті шамалы, оның есесіне қазақ тілінің заңдылықтары туралы білімдерді бастауыш, орталау мектептердің оқыту бағдарламасына жаппай енгізуіміз керек, бұл мәселенің бір қанаты, ал мәселенің енді бір қанаты арнаулы тіл мамандар қосынын жетілдіре білу. Тіл әркімнің шылауында бір кететін немесе көрінгенге жалын сипата беретін дүние емес, керісінше, ол бір ұлттың болашақ тағдырына, ұлттардың береке-бірлігіне, қоғамның ұлттық саясатына қатысты төтенше нәзік мәселе, ендеше әрқандай бір тілдің даму заңдылығын, өзгеру барысын, қоғамдық қызметін білмей тұрып онымен айналысу қиынның қиыны, бір ұлт тілінің заңдылығын емін-еркін игерген, оны болашақ ұрпаққа (немесе өзге ұлтқа) үйретуді өзінің мәңгілік парызы санайтын білікті де білімді ұстаз міне осындайда керек, тек осындай ұстаз болғанда ғана болашақ ұрпақ өз ана тілінің заңдылығын дұрыс игеріп, оны берекесі жарасқан, бірлікте алға басуды көкейкесті арманы санайтын қоғам үшін ойдағыдай қызмет еттіре алады.

Үшінші, үгіт қызметін ұйымдастырып, телевидение, радио және басқа да медиялық салалардағы дикторлардың мамандық өресін үздіксіз жоғарылатып отыруымыз қажет. Әрине, біз бұл арада радио-телевидение тіл сабағын ашып, сол арқылы олардың сөз байлығын молайтып, оларды дұрыс жазып, дұрыс сөйлеуге үйрету керек дегеннен аулақпыз, мұндайда басты салмақ сол журналистикадағы жүргізуші дикторлар мен сұхбат берушілерге түседі, олардың сөйлеген әрбір ауыз сөзі тыңдарман немесе көрермен жұртқа алуан түрлі жолдармен әсер етеді, әсіресе жас ұрпақ оларға саналы немесе санасыз түрде еліктейді, соларша сөйлеуге талпындады.

Төртінші, бақылап—басқару қызметін күшейтуіміз қажет. Халқымызда «сын түзелмей, мін түзелмейді» деген аталы сөз бар, бойымызда мін болады екен, ендеше оны нұсқап көрсетіп бергендерді қақпайлаудың орнына олардың орынды пікірін кішпейілдікпен қабыл алуымыз қажет. Шыны керек, қазіргі кезде көре тұра көрместікке салыну немесе әр нәрсеге немқұрайлы қарау, мінімізді көрсеткеннің көзіне көк шыбын үймелетіп, кек қайтару қоғамдық дертке айналды десек, қателесе қоймаймыз. Сондықтан сынға ұдайы құлақ түріп отыруымыз, жылт еткен кемшілік көрінсе, қатысты орындармен дер кезінде байланыс жасап, түзетіп отыруымыз керек.

Бесінші, тіл мамандары, баспасөз және басқа ғылым саласындағылар бас болып орфоефия сөздігін құрастыру тиіс. Еліміздегі ұлттық баспасөз орындарынан әр жылдары жарық көрген қазақ тілінің емле сөздігі аз емес. Олардың әр сала қызметкерлері мен жай жұртшылыққа тигізіп отырған пайдасы қисапсыз. Ал ауызекі тілдің жөні бұдан бөлек, сипаты басқа, себебі бізде күні бүгінге дейін орфоэпия сөздігі жоқ, сөйлеуші бір сөзді

дұрыс сөйлеп тұр ма, жоқ әлде, бұрыс айтып тұр ма, оны саралайтын беделді тілдік құрал немесе әкімшілік орын және жоқ. « Біздің ауыл осылай сөйлейдімен» әлі келе жатырмыз, мәдениеті дамыған халықтар бұлай болмауға тиіс (Қазақстанда орфоэпия сөздігі баяғыда шығып болған), олардаи тіл ғылымына қатысты академиялық құралдар толығымен дайын, сол үшін де болмашы іске бола жақ-жақ боп таласып жатпайды, бәрі де ғылыми жолмен сөздікке бағынады. Орфоэпия сөздігі осындайда өз күдіретін көрсете бастайды, сол үшін орфоефия сөздігін жасап, баспадан шығару кезек күттірмейтін міндетіміз деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазіргі қазақ тілі, Бейжиң: Орталық ұлттар баспасы, 1999. –346 б.
- [2] Жаң Динжиң. Қазіргі қазақ тілінің қолданым грамматикасы. – Бейжиң: Орталық Ұлттар университеті баспасы, –2004. –26 б.
- [3] Құрманбайұлы Ш. Толғаулы тіл, 2014. –34 б.
- [4] Сыздықова Р. Сөз күдіреті. – Бейжиң: Орталық ұлттар баспасы. – 2016. –51 б.
- [5] Шардарбекулы С. Сабақ көнісбегінен естелік. –28 б.

МРНТИ 16.21.09

Г.М.Мамырбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
филология ғылымдарының кандидаты,
Алматы, Қазақстан

ЕСКІ КІТАБИ СӨЗДЕРДІҢ ВАРИАНТТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ СӨЗДІККЕ ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация: Жазба мұраларымызды орыс әрпіне транскрипциялағанда көптеген ескі кітаби сөздердің транскрипциялық және графикалық ала-құлалыққа ұшырауы себепті бірнеше дыбыстық нұсқасы пайда болды. Бірнеше тұлғада таңбаланған бұндай кітаби сөздердің барлығы дыбысталуы бөлек, бірақ қолданылуында мағыналық дербестігі жоқ сөздер. Ескі кітаби тіл бірліктері варианттарының, әсіресе көне формаларының бірыңғай жүйеге түспей келе жағуының өзіндік себептері бар. Сөздер варианттарының пайда болуын зерделеу және олардың ішіндегі бір нұсқаны норма ретінде тану мәселесі күні бүгінге дейін тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарында келе жатыр. Ескі кітаби сөздердегі варианттылық фонетикалық және орфографиялық тұрғыдан талданған және оларды орфографиялық сөздікке енгізу мәселесі қарастырылған.

Тірек сөздер: нұсқа, ескі сөздер, сөздік, тілдік норма.

Г.М.Мамырбекова

Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
кандидат филологических наук,
Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ВАРИАТИВНОСТИ СТАРОКНИЖНЫХ СЛОВ И ИХ ВКЛЮЧЕНИЯ В ОРФОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ

Аннотация: При транскрипции нашего письменного наследия на русский алфавит возникло несколько звуковых версий из-за того, что многие старые книжные слова подвергались транскрипционному и графическому различию. Все эти книжные слова, маркированные в нескольких формах, являются словами с обособленным звучанием, но не имеющими смысловой самостоятельности в употреблении. Есть свои причины, по которым старые книжные языковые единицы не попадают в единую систему, особенно древние формы. Проблема изучения появления вариантов слов и признания одного из них нормой до сих пор остается в числе серьезных проблем в языкознании. Вариативность в старых книжных словах анализировалась фонетически и орфографически и рассматривалась проблема их включения в орфографический словарь.

Ключевые слова: вариант, старые слова, словарь, языковая норма

G.M. Mamyrbekova

Institute of Linguistics named after A. Baitursynov
Candidate of philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

ISSUE OF VALIDATING THE OLD BOOKISH WORDS AND ADDING THEM INTO ORTHOGRAPHIC DICTIONARY

Abstract: This article considers the old words validate in the way of phonetic and also considered them in the orthographic way, also adding them into orthographic dictionary. During the transcription of our written heritage into the Russian letter, several sound versions emerged due to the fact that many of the old book words were subjected to transcription and graphic design. All such bookish words, which are designated by several persons, sound separately, but in use do not have semantic independence. There is an inherent reason that the variants of the old book linguistic units, especially the ancient forms, do not enter into a single system. The problem of studying the appearance of variants of words and recognizing one of them as a norm still remains among the serious problems in language education. Variant phonetic and spelling analysis in old book words and the issue of their inclusion in the spelling dictionary is considered.

Keywords: option, old words, dictionary, language norm.

«Вариант» мәні «инвариантқа» (лат. өзгеріске түспейтін) қарама-қарсы ұғымда жұмсалатыны мәлім. Ғалым Н.Уәлиұлы қазақ тіліндегі варианттылық құбылысын зерттеу, бір жағынан, тілдік құрылымға қатысты, екінші жағынан, тілдік нормаға, әдеби тілдің даму кезеңдеріне, тілдік норманы кодификациялаудың практикалық, теориялық мәселелерімен тығыз байланысты екендігін алға тарта отырып: «Варианттылық тілдік нормадағы сабақтастықты жүзеге асыру қызметін атқаратын айрықша тілдік «тегершік» болып табылады. Варианттар деп мазмұнмеже жағынан және функция (қызметі) жағынан бірдей бірінің орнына бірі қолданыла беретін, тұрпатмеже жағынан ғана жекелеген, толық емес өзгешелігі бар тілдік бірліктерді түсінеміз», – дейді.

Қазақ тіліндегі варианттылық орыс зерттеушілерінің еңбектерінде XIX ғасырдың аяғында беріле бастады. Мәселен, Н.И.Ильминскийдің 1861 жылы шығарған кітабында: *абдан/эбден, мұндар/мұрдар, қаде/кэде* [1], П.М.Мелиоранскийдің еңбегінде *исм/есім, алла/алда, молда/молла* [2], сөздерінің дыбыстық варианттары көрсетілген.

Тіл мәдениетін арттырудың басты шарттарының бірі сөздердің ала-құла таңбалануына жол бермей, бірізділікті сақтау екендігі мәлім. Әдетте варианттардың фонетикалық (*тозақ/дозақ*, т.б.), грамматикалық (*келетін/келетұғын*, т.б.), семантикалық (леген/шылапшын, т.б.), лексикалық (*сіріңке/оттық* т.б.) түрлері болатыны белгілі.

Біз өз зерттеуімізде кітаби сөздердегі варианттылықты **фонетикалық** (*арафа/арана, жамиз/жәмиг, зақум/зақұм*) және **орфографиялық** (*яхуди/яхудэ, шейім/шәйт, молда/молла, мехнат/михнэт* – бұлардың біріншісі орфографиялық норма да, кейінгісі сөлеу тілінің элементі) жақтан талдамақпыз. Жарыспалы тұлғалардың мағыналық тепе-теңдігі сақталып, сөздің сырт тұлғасы ғана дыбыстық ауытқуға ұшыраған кітаби сөздер өте көп кездеседі. Бұның негізгі себептері мыналар:

Біріншіден, жазба мұраларымызды орыс әрпіне транскрипциялағанда қате аудару, сөздердің дыбыстық тұлғаларын бұрмалап беру үрдісі белең алып, көптеген сөздер транскрипциялық және графикалық ала-құлалыққа ұшырауы себепті бірнеше дыбыстық нұсқасы пайда болды.

Екіншіден, кірме сөздердің барлығы түпнұсқа тұлғасында, яғни араб, парсы тіліндегі таңбалануы бойынша жазылғандықтан, оны кирилл әрпіне әркім әртүрлі аударып жіберген. Осының салдарынан бір шығарманың өзінде бір сөздің бірнеше нұсқалары жазылып жүр. Мысалы: *абжылан, әбжылан, әп жылан (су жылань), гариб, гарит, гарьт, гаріб, гаріп, гәріп, кәріб, кәріп (бейшара, сорлы), қалам, кәләм, кәлем (сөз, әңгіме; ауысп. құран.)*, т.б.

Үшіншіден, араб әліпбиінде үш дауыстының (а, у, и) ғана таңбасы бар. Осы үш дауыстының таңбасы қазақ тіліндегі барлық дауыстылардың орнына жұмсалған. Сондықтан

транскрипциялау барасында дауыстыларды әртүрлі оқудан бір сөздің бірнеше дыбыстық тұлғасы пайда болған.

Міне, осындай себептер ескі кітаби тіл бірліктерінің бір емес, бірнеше вариантының пайда болуына ықпал етті. Сонымен қатар араб, парсы, қазақ тілдеріндегі фонетикалық өзгешелік те дыбыстық варианттардың пайда болуына үлкен жол ашқан. Атап айтқанда:

1) Араб және парсы тілдері мен қазақ тілінің фонетикалық жүйелеріндегі дыбысталудың әртүрлілігі: астапыралла – араб тіліндегі дыбысталуы *астағфир аллаһу*; бекем – араб тіліндегі дыбысталуы мухаммат т.б.

Астапыралла, астағфирулла, астағфиралла, астауіралла (ар. *астағфир Аллаһу*) – *Алла сақтай гәр!*, *Құдай сақтасын!* *Алла кешірсін!* Жәбірейіл сол арада мекен қылған, *Астағфирулла* Алла ла иллаһа, илла Алла («Жеті қат көк баяны». М.Жүсіп, II т. 2003). Падишаһ айтты: – *Астағфиралла*, тәубә қылдым, Не айтсаң да сөзіңе құлақ қойдым («Қисса қырық үзір». Бабалар сөзі. 8-т. 2004. 100 томдық). Бабалар сөзі. 54-т. 2009. 100 томдық). Айтқызы қаталықпен, *астапыралла*, Құдая, балалығын кешіре көр ... («Қозы Көрпеш – Баян сұлу») (Бейсенбай нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-т. 2009. 100 томдық). Не дейді, тоба Құдай, *астауіралла*, Қарақтарым, малды бақсын, тазшаны алда («Қозы Көрпеш – Баян сұлу») (Б.Мақанов нұсқасы). Бабалар сөзі. 55-т. 2009. 100 томдық).

Бекем, мекем, меккем, махаммат, меххам, махаммат, махаммат, махаммат, махаммат (ар. *мухаммат*) – *мықты, берік, нық*. *Бекем* қылды қайықты, Қауіптен енді айықты («Асылбек пен Гүлжиганның қиссасы»). Бабалар сөзі. 21-т. 2005. 100 томдық). Өнтардың көп әскері шауып келіп, Жан-жағын қоршап алды *мекем* етіп («Орқа – Күлше»). Бабалар сөзі. 1-т. 2004. 100 томдық). Аулақ жерге, бір ағашқа алып келді, Ол ағашқа *махаммат* қылып байлап қойды («Ғазауат сұлтан»). Бабалар сөзі. 13-т. 2005. 100 томдық). Шаншар хан әділ патша сенің атаң, Дұшпанға саясатты, өзі *меххам* («Хикаят рисала Мұңлық Зарлық»). Бабалар сөзі. 52-т. 2008. 100 томдық). Жәбірейіл Мұхаммедке келді жетіп, Бір қысты қанатымен *махаммат* етіп («Мұхаммедке пайғамбарлық келгені»). М.Жүсіп, I-т, 2003). Шаншар хан әділ патша сенің атаң, Дұшпанға саясатты өзі *мекем* («Мұңлық-Зарлық». Ғашықнаме, 1976). Қырық жігіт сонда тұрады, Белді *махаммат* буады («Қисса Ғауазхан» (Ертай Құлсариев нұсқасы). Бабалар сөзі. 49-т. 2008. 100 томдық). Жас бала таққа мініп, дін түзетті, *Махаммат* ораза, намаз, зекет, хажды («Абылай хан әңгімесі»). Бабалар сөзі. 57-т. 2010. 100 томдық).

2) Кірме сөздер құрамындағы қазақ тілінде мүлде кездеспейтін дыбыстарды төл дыбыспен алмастыру үрдісі: әзірейіл, аяр, ақық сөздері араб тілінде айн дыбысынан басталады, оған сәйкес дыбыс қазақ тілінде мүлде жоқ, сондықтан оның бірнеше нұсқалары пайда болған және ауыз әдебиеті шығармаларында сол екінші сыңарларының қолданым аясы да кең.

Әзірейіл, ғазірейіл, ғазірәйіл, ғазирайыл (ар. азрайл) – *жан алғыш періште*. Жөнелді бір жағына жолды тастап, *Әзірейіл* ұстағандай іздеп келіп («Әбуғалисина, Әбілхарис». Дастандар, 1990). Өрқашан алмақ болса құлдың жанын, *Ғазірейіл* ол пендеге келер жақын («Пенделер жаралып, жан бергені»). М.Жүсіп, II-т, 2003). *Ғазірәйіл* алып кетті қарамай-ақ, Қояды қаза жетсе, кімді аяп?! («Исабек ишан»). М.Жүсіп, I-т, 2003). Алдайсың да жоқ дүние өтеді деп, *Ғазирайыл* соныңнан жетеді деп («Көрпеш һәм Баян сұлу») (Шоқан нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-т. 2009. 100 томдық).

Аяр, ғаяр, ғайыр (ар. *гайар*) – *айлакер, алаяқ*. Арамызда бар болар бір аяр, – деді, Нешік оны табармыз, ғаяп? – деді («Ғазауат сұлтан»). Бабалар сөзі. 13-т. 2005. 100 томдық). Әй, ғайыр, келдің бе мұнда? – деді, Абрақ жәду іздеткен сені, – деді («Ғазауат сұлтан»). Бабалар сөзі. 14-т. 2005. 100 томдық). **Аярлық** – *алаяқтық, айлакерлік. Ғаярлық* қып екінші судан ішіп, Бастапқы суды оған бергейсің сен («Шаһмаран»). Бабалар сөзі. 2-т. 2004. 100 томдық). Әй, Бағтал, *аярлықты* қылдың, – деді, Жаһанды хараб қылып болдың, – деді («Ғазауат сұлтан»). Бабалар сөзі. 14-т. 2005. 100 томдық).

Ақық, ғақық, ғахик, ғақиқ (ар. *ақиқ*) – *қызыл түсті қымбат асыл тас (рубин)*.

Алты үйдің біреуінен біреуі артық, Дүр, гауһар, інжу, маржан, лағыл *ақық* («Қасым Жомарт»). Дастандар, 1990). *Ғақықтан* – рамкасы бар: гауһар шыны, Кірерміз, иншалла, болса бақыт («Сегіз жұмақ, төрт періште баяны»). М.Жүсіп, II-т, 2003). Орнатты қырық жерден алтын тақыт, Шашылар үй ішінде меруерт, *ғажық* («Иранғайып шах Ғаббас»). Ғашықнаме, 1976). **Ғақиқ ерін** – *әдемі ерін*. Бұраң бел, *ерні ғажық*, көзі гауһар, Сипаты бұл ғаламнан еркін асқан («Зияда-Шахмұрат»). Қисса-дастандар, 1986).

3) **Жазба мұралардағы араб, парсы сөздерін түпнұсқа бойынша транскрипциялау үрдісінің нәтижесінде ол сөздің бірнеше варианттары пайда болған. Мысалы: неке сөзінің арабша түпнұсқасы *никаһ*, *жұп* сөзінің арабша түпнұсқасы *жұфұт* т.б.**

Неке, никах, неках, неқак, некаһ (ар. *никах*) – *ерлі-зайыптылардың заңды түрде, шариғат жолымен, некесін қидырып, екі жақтың ризашылығымен қосылуы, үйленуі*. Жиырма қыз, жиырма жігіт ертті, *Неке* етіп бір-біреуін қосып кетті («Қозы Көрпеш-Баян Сұлу») (Шөже нұсқасы). Бабалар сөзі. 54-т. 2009. 100 томдық). Әй, Нәрік батыр, сізге маслихат болса, бұ қызды сенә *никах* етіп берейін («Қисса-и Нәріктің ұғлы Шора батыр») (Мұхамбет нәжіп Әлиакбарұлы нұсқасы). Бабалар сөзі. 45-т. 2007. 100 томдық). Айтыпты әкесіне көргендерін, *Неках* қып Марғышаһның бергендерін («Қисса Жиһаншаһ Тамузшаһұғылы»). Бабалар сөзі. 20-т. 2005. 100 томдық). Біреуін Махмұтқа *неқак* қылып, Дүшпандарға мақтанып қалсын! – дейді («Шаһарбан мен Хұсайын»). М.Жүсіп, I-т, 2003). Әмір Омар Сейітке қызын беріп, *Некаһ* қылып, екеуі қосылдылар («Қисса Сейітбаттал»). Бабалар сөзі. 16-т. 2005. 100 томдық).

Жұп, жұфұт, жұфт, жұфіт, жұфыт (ар. *жұфут*) – *қосақ, жұбай*. Сарғайған нарын мен едім, Сағынған *жұттым* сен едің («Қобыланды батыр»). Бабалар сөзі. 38-т. 2006. 100 томдық). Әлқисса, Сәлімжан қайын атасы, һәм анасы, һәм *жұфұты* Гүлжауһарға «Әлхүкму – хүкму Алла» деп өтініп, сәлем жазып жіберген хатының жауабы («Хикаят Сәлімжан»). Бабалар сөзі. 5-т. 2004. 100 томдық). *Жұфүтінің* сүйіп жүзінен, Амандасып жөнөді («Рүстем-Зораб»). Қисса-дастандар, 1986). Жеңгеніңіз Таһирды алсаң дейді, Қосылып *жұфүт* болып қалсаң дейді («Таһир-Зүһра»). Ғашықнаме, 1976). Дүниеде *халал жұфыт* жар болмаққа, Сол еді ұшып кеткен бұлбұл құсым («Зияда-Шахмұрат»). Қисса-дастандар, 1986).

Әдеби нормада қалыптасып, икемделген *астатыралла* сөзінің *астағфирулла, астағфиралла, астаутирал* варианттары, *бекем* сөзінің *макхам, мехкам, махқум, махқам* варианттары, *әзірейіл* сөзінің *ғазірейіл, газірейіл, газирайыл* нұсқалары, *неке* сөзінің *никах, неках, неқак, некаһ, жұп* сөзінің *жұфұт, жұфут, жұфіт, жұфыт* варианттары ескі кітаби тілге тән дыбыстық нұсқалары болып табылады. Қазіргі әдеби тілде бұл қатарлардың көбі қолданымынан шығып қалды. Алайда, жарыққа шығып жатқан ауыз әдебиеті шығармаларында ескі варианттардың таңбалануы өте жиі ұшырасады. Сондықтан да ескі кітаби тілге тән нұсқаларды да **латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке** ендіріп, қай вариантпен беру керек екендігін сұрыптаған дұрыс. Мәселен, *күнә* сөзінің *күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гүнаһ, гүнәһ, күнай, күнәй, жұп* сөзінің *жұфұт, жұфут, жұфіт, жұфыт*, сол сияқты басқа да сөздердің варианттарының ішіндегі бір нұсқасын орфографиялық сөздікке ендіру керек. Себебі:

Біріншіден, бұл сынарлар қазіргі әдеби тіл қолданысында жоқ болса да, ескі кітаби тіл бірліктері ретінде қисса-дастандарда өте көп кездеседі.

Екіншіден, еліміз латын графикасын қабылдағаннан кейін барлық кириллицамен жазылған жыр-дастандар, ауыз әдебиеті шығармалары, жазба ескерткіш мәтіндері латын графикасымен қайтадан басылып шығары сөзсіз. Бірыңғай жүйеге түспеген ескі бірліктер қайтадан ала-күла қалпында (*жұфұт, жұфут, жұфіт, жұфыт; шаһариар, шәһариар, шарияр, шарияр, күнаһ, күнәһ, күнаһи, күнәһи, гүнаһ, гүнаһ, гүнәһ, күнай, күнәй, т.б.*) көпшілікке жол тартпауы қажет.

Болашақта латын графикасымен жарыққа шығатын **орфографиялық сөздікке** мына-

дай ескі кітаби тіл бірліктерінің бір нұсқасын көне сөздер ретінде ендіруді ұсынамыз:

Әйбат сөзінің көне *хайбат*, *һәйбат* нұсқалары. Мағынасы: 1. Үрей, қорқыныш. 2. Мәртебе, бедел. 3. Құрмет, сый, қошемет. 4. Айбын, айбар, сұс. 5. Ауысп. Құнды, бағалы, жақсы. 6. Ауысп. *Күиті*, *зор*, *қатты*. Қисса, жыр-дастандарда *хайбаттану* (қаһарлану, қаһарын төгу); *Һәйбатты*, *хайбатлы* (мықты, айбынды); *Һәйбатланып* (әдеміленіп, құлпырып) түрінде өте молынан ұшырасады.

Айла сөзінің *хайла* нұсқасы. Мағынасы: *құлық*, *айла-тәсіл*, *амал*. Ауыз әдебиеті үлгілерінде қос сөз ретінде де *ақыл-хайла*, *хайла-амал*, *хайла-әдіс*, *хайла-мәкір*, *хайла-шара*, жеке сөз ретінде де жиі қолданыста болған: *хайлалау* (құлық ойлау), *хайла таптау* (амал таппау).

Алуа сөзінің *халуа* нұсқасы. Мағынасы: 1. Тәттілік, шырындық. 2. Қант пен бал қосып жасайтын түрлітәтті тағам. Жырларда *сөзі [көмейі, сұқбаты] халуа-шекер*, *халуа-балдай* деген форма көп кездеседі.

Әлек сөзінің *һалақ*, *һаләк*, *һалек*, *һалак* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Өлім*, *өлу*, *өлтіру*, *жою*, *көзін құрту*. 2. *Ауысп. Әуре*, *әуреге түсу*, *әуреге түсіру*.

Бекем сөзінің *махкам*, *маҳкам* нұсқалары. Мағынасы: *мықты*, *берік*, *нық*. Ауыз әдебиеті жырларында *руза мен намазға махкам* (оразаны жыл сайын ұстау, намазын қаза қылмай, тастамай оқу); *Аллаға махкам сыйыну* (Аллаға қатты сыйыну); *шариғат істеріне махкам болу* (шариғат заңдарын қатаң сақтау); *махкамлап тұту* (ешкімге бермей, өз қолында ұстау); *шариғаттың махкамы* (шариғат жолының мықтылығы), *ораза*, *намаз*, *зекет*, *хажды махкамлау* (ораза ұстауға, намаз оқуға, зекет беруге, қажыға баруға түбегейлі мойын бұру, дін жолын берік ұстану) тәрізді сөзқолданыстар жиі ұшырасады.

Жұп сөзінің *жұфұт*, *жұфот*, *жұфит*, *жұфыт* нұсқалары. Мағынасы: 1. Қосақ, жұбай. 2. Тақ емес, жұп. 3. Екеу, екіден. Қисса-дастандарда *жұфұт болу* (үйлену, ерлі-зайыпты болу; төсектес болу); *жұфұтлану* (үйлену); *жұфұтлау* (үйлендіру, қосу); *жұфұтлық* (жұбайлық); *хақ жұфұт* (Құдай қосқан жар); *халал жұфұт* (некелі адал жар) түріндегі қолданыстары өте жиі ұшырасады.

Химия сөзінің *кимиа*, *кимия*, *кимие* нұсқалары. Бұл сөздің арабша дыбысталуы *кимиа*. Жыр-дастандардағы таңбалануы тек *кимиа*, *кимия*, *кимие* формаларында ғана берілген. *Химия* түрінде жазылуы кездеспейді.

Маймыл сөзінің *маймұн*, *мимун*, *мәймун* нұсқалары. Бұл сөздің арабша дыбысталуы *маймун*. Жыр-дастандарда маймыл сөзімен қатарласа *маймұн*, *мимун*, *мәймун* нұсқаларының да қолданысы басым.

Медет сөзінің *мүддат*, *мүддет* нұсқалары. Мағынасы: мезгіл, уақыт. Жыр-дастандарда берілетін *мүддат*, *мүддет* нұсқалары көне форма ретінде танылады.

Мөр сөзінің *мүһр*, *мөһр*, *мөһір* нұсқалары. Мағынасы: 1. *Таңба*, *мөр*. 2. *Қал*, *мең*. Ауыз әдебиеті шығармаларында *мөһірлеу*, *мүһірлеу* (мөрлеу, мөр басу); *мөһрлі фарман* (мөр басылған бұйрық) түрінде жиі кездеседі.

Мүдде сөзінің *мүддаға*, *мүддаға* нұсқалары. Мағынасы: 1. Тілек. 2. Талап. Жырларда *мүддаға-мақсат* түріндегі қос сөз жиі кездеседі.

Неке сөзінің *никах*, *неках*, *некаһ* нұсқалары. Мағынасы: ерлі-зайыптылардың заңды түрде, шариғат жолымен, некесін қидырып, екі жақтың ризашылығымен қосылуы, үйленуі. Жырларда *некахлау*, *некахлану*, *некахтану*, *некахлану*, *некаһлау*, *некаһтау*, *некаһтану* (үйлену, үйлендіру, некелену, неке қию); *некахлы*, *некахты*, *некаһлы*, *некаһты* (некесі қиылған, некеленген, үйленген); *некаһлату* (некелеу); *некаһсыз* (некесіз, некесі қиылмаған); *некаһына кіргізу* (некелеу, некесін қию); *некаһ қию* (неке дұғасын оқытып, екі адамды үйлендіру); *хақ никах* (ризальқпен, адалдықпен екі адамның үйленуі; Алланың бұйрығымен қосылу) түрінде берілген.

Тәрбие сөзінің *тарбият*, *тәрбият*, *тәрбиат* нұсқалары. Мағынасы: 1. Жеткізу, өсіру. 2. Тәрбиелеу, тәлім беру, үйрету. 3. Құрметтеу, ізет көрсету. 4. Арту, өсу. Қисса-дастандарда

тәрбиат қылу формасы өте жиі кездеседі.

Байтақ сөзінің *пайтақыт*, *пайтахыт*, *пайтахт* нұсқалары. Мағынасы: 1. Патшаның ордасы. 2. Ауысп. Тақ. 3. Ауысп. Шексіз. 4. Ауысп. Ел, жұрт.

Күнә сөзінің *күнаһ*, *күнәһ*, *күнаһи*, *күнәһи*, *гүнаһ*, *гүнаһ*, *гүнаһ* нұсқалары. Мағынасы: 1. Дінге, шарифатқа қайшы әрекет, шалыс қадам. 2. Адамның іс-әрекетіндегі ағаттық, ерсілік, мін.

Тақ сөзінің *тақыт*, *тахт*, *тахыт* нұсқалары. Мағынасы: 1. Патшалардың отыратын орны. 2. Билік, билік құру. 3. Безендірілген, арқасы мен екі жақтауы бар отыруға арналған үлкен орындық тәрізді зат. 4. Төсек. Жырларда билік мағынасы *тәж-тақыт*, *тәж бен тахыт* түрінде жұмсалған.

Шадияр сөзінің *шаһариар*, *шәһариар*, *шарияр*, *шариар*, *шәриар* нұсқалары. Мағынасы: Мұхаммед пайғамбардың ең алғаш дін қабылдаған төрт серігі: Әбубәкір, Омар, Осман, Әли. Жыр дастандарда шаһариарым (ауысп. жан серігім) формасы көп қолданылған.

Ой, ес мағынасында жұмсалатын *жад* сөзінің *иад* формасын да көнелік ретінде орфографиялық сөздікке ендірген дұрыс. Себебі ауыз әдебиеті жырларында *иад қылу* тіркесі жиі кездеседі.

Зайып сөзінің *зағифа*, *зағиф* нұсқалары. Жыр, қисса-дастандардың көпшілігінде әйел, жұбай ұғымындағы *зайып* сөзі *зағифа* формасында берілген.

Болашақта латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке жоғарыда көрсетілген көнелік формаларды да ендіру қажет. Себебі нормаландыру принципі қолға алынбағандықтан, қаншама ескі кітаби тіл бірліктері әртүрлі нұсқалармен көпшілікке ұсынылып келе жатыр.

Бірнеше тұлғада таңбаланған бұндай кітаби сөздердің барлығы дыбысталуы бөлек, бірақ қолданылуында мағыналық дербестігі жоқ сөздер. Бірақ тілімізде қалыптасқан вариантымен жарыса қолданысқа түскен екінші сыңарлары көнелікті танытатын форма. 1963 жылы жарыққа шыққан «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде» кәріп/ғарып/қарып варианттары түгел алынған. Яғни бұл сыңарлардың сол кезеңдердегі жазбалар тілінде берілуіне орай, әрі елеулі орны болуымен байланысты, сөздікке ендіруді қажет деп тапқан.

Ескі кітаби тіл бірліктері варианттарының әсіресе, көне формаларының күні бүгінге дейін бірыңғай жүйеге түспей келе жатуының өзіндік себептері бар. Атап айтқанда:

1. Араб жазуын қолданған дәуірлерде араб, парсы сөздерінің барлығы тек түпнұсқа вариантта таңбаланып келді де, латын, кирилл таңбасына ауысқанда оларды берудің бірізді жүйесі болмады, яғни ауызекі тілдегі сындырылған нұсқасын таңбалаймыз ба, әлде түпнұсқа формасын өзгеріссіз береміз бе деген мәселе көпке дейін өз шешімін таппады. Сондықтан сөздің тілімізге икемделген нұсқасымен қатар көне формасы да жарыса жүрді. Мысалы: *әліп*, *алиф*, *әлиф*, *әліф*; *әскер*, *ғаскер*; *ғарасат*, *ғарәсәт*, *арасат*; *есім*, *исм*, *һісім*; *зейнет*, *зинат*, *зинет*, *зеннет*, *зиннәт*; *исфаһан*, *испаһан*, *испахан*, *асфаһан*, *аспаһан*, *аспақан*, *асбаһан*; *құтпа*, *хұтба*, *хұтпа*, *хатпа*, *хәтте*, т.б.

2. Араб жазулы шығармаларды кириллицамен жариялау барысында оны шығарушылар көптеген ескі кітаби араб, парсы сөздерін түпнұсқада қалай жазылса, дәл сол қалпында беру принципіне сүйенді. Алайда сөздің түпнұсқа варианты қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына толықтай сәйкеспейді, сол себепті әркім әртүрлі оқып, бір сөздің түрлі дыбыстық варианттарын қалыптастырды. Мысалы: *мисіл*, *мислә*, *мисле*, *мисли*; *нужум*, *нүжұм*, *нүжүм*; *мұрассағ*, *мұрассақ*, *мұрассиғ*, т.б. Кітаби тіл лексикаларының осы тәрізді көп варианттылығы ауыз әдебиеті шығармаларында мольнан ұшырасады.

Біз зерттеу барысында жалпы ескі кітаби тіл бірліктерін үлкен екі топқа бөлдік:

1. Орфографиялық сөздікте берілген сөздер

2. Орфографиялық сөздікте берілмеген сөздер

Орфографиялық сөздікте *абжад*, *ағуа*, *ақық*, *анжам*, *әбият*, *әбілет*, *әдді*, *әдиса*, *әзел*,

алмисақ, аман, әмсе, әптиек, әфсана, бақас, балиғат, баһар, бәдбақыт, бәден, бейқұт, бейхои, гүрзі, габари, газы, зақия, гапілет, гарасат, ғұлыр, даңдама, дәпін, дәргәһ, дәремет, дертменді, жәһіл, зипа, зұлықар, зұбаржасат, зүрият, ирада, канизәк, кәләндер, кешмет, керқудан, кетқұда, көдек, күрси, қирағат, құрсант, құтпа, ләкин, лүлу, мағрифат, мазтұм, мақдұқат, мүбәда, манзұр, мардан, махшиар, мұғжиза, мұхтасар, мұхитақ, мұстажасат, мүфсид, нағыра, нәмәрт, паруаз, пәруай, пәруар, пәруардігер, пәруана, панжара, нақият, рәкат, рәуиш, сарнай, саруар, сәргәрда, сақи, тариқат, тахқиқ, тәбдил, тәйем, тұхмат, ұр, фазылат, фарсақ, фарсақ, фарияд, хаят, хұжыра, хұжыра, шарғи, імкан, т.б. біршама ескі кітаби тіл бірліктері қамтылған.

Ал ауыз әдебиеті жырларында, қисса-дастандарда өте жиі, актив түрде кездесетін мына сөздер орфографиялық сөздікке енген: *аб/әб, ақайд/зақайд, алуафұрұи /алаунұриш, арафа/арана, аслан/әслан, асхаб/асхап, афсун/афсун, ахд/ақд, аһыл/аһил, әлейһиссалам/әләйһиссалам, әлфирақ/әлтирақ, барағат/барат, баһан/бәһәна, баһра/бәһра, башиарат/бәшиерет, бәллұр/биллұр, бейқұда/бейқұда, биқуд/билқуд, бұстан/бұстан, гәриан/гәриян, газат/қазат, гауға/қауға, гифрит/ифрит, гиш/гәйиш, гуд/уд, дилбар/дилбар, дуван/дуан, жәзір/жазыр, жәһүд/жәһүт, зақум/зақұм, зәнжабил/зәнжабил, зида/зияда, зұлжалал/зұлжалал, зүлфи/зүлфи, ифа/ихна, кәфарат/капарат, күлфат/күлпат, мағиуғ/мағиуғ, мантиқ/мантық, махсус/махсұс, махфуз/махфүз, машиғұл/мәшиғұл, мәзкүр/мазкүр, мәләйик/мәлеик, миллат/милләт, миск/мәсік, муазин/муәзін, муафиқ/муафық, муқарраб/мұқарраб, мұнажжим/мүнәжжім, мүшир/мүшир, ниқаб/нықаб, нұжум/нұжұм, пәренжі/фәрәнжі, рүкүз/рукүз, сұбхан/субхан, тағбир/табир, тағриф/тағриб, тауап/тауап, таһарат/таһрат, уасил/уасыл, уахи/уахи, уәли/уәли, фахым/фахым, фирдаус/фирдауыс, хәдие/хәдие, хәдиса/қәдиса, хәмд/хәмид, хусусан/хосусан, һұжұм/һұжұм, шариф/шәрип, шаһбаз/шаһбаза, шаһид/шәһид, шәукат/шәукат, шиғыр/шиғр, шиит/шиғи, шүһрат/шүһрәт, т.б.* Болашақта латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке осы көрсетілген ескі кітаби тіл бірліктерімізді түрде ендірілсе деген ұсынысымыз бар.

Жазу тарихын зерттеуші ғалым Қ.Күдеринаның көрсеткеніндей: «Орфографияның жетілуі тіл білімінің фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, семасиология, оно-масиология, сөзжасам, фразеология, этнолингвистика салаларының дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан осы салаларда қол жеткен теориялар мен нәтижелерді жазудың коммуникативтік қызметін жетілдіре беруге қолдану үздіксіз процесс саналмақ. Процесс барысында әрқилы проблемалардың туып отыруы заңды да» [3, 8 б.]. Демек, ғалым Қ.Күдеринаның: «Тілдік таңба қарым-қатынастың бірнеше жолдарына түсіп, денотативтік және сигнификативтік жиілікке ұшыраса, таңбаның тұрақтылығы артады» [3, 33 б.], – деген ұтымды тұжырымын басшылыққа алған жөн деп есептейміз. Ғалым Н.Уәлиұлы: «Жарыспалылық, әсіресе фонетикалық варианттар – тілдің әдеби нормасына, орныққан қалыпты ережесіне нұқсан келтіретін, келергі тударыған фактілердің бірі» [4,101 б.], – дейді.

Бұл сөздердің емлесін қалыптастыру, дұрыс нұсқасын сұрыптап, саралау үлкен жауапкершілікті талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861. – 41 с.
 [2] Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. – Ч.I, II. СПб, 1894-1897. – 83 с.
 [3] Күдерина Қ. Бірге, бөлек таңбаланып сөздердің орфограммасы және оларды кодификациялаудың негіздері. Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс. – Алматы, 2000. – 45 б.
 [4] Уәлиев Н, Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 113 б.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Манкеева Ж.А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты лексикология бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының докторы, профессор

Фазылжанова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері филология ғылымдарының кандидаты

Amirbekova A. – Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Almaty, Kazakhstan

Әбеуұлы А. – ҚХР Орталық ұлттар университеті, Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты, Қазақ тілі мен әдебиеті факультеті, Түркология мамандығының докторанты

Kortabayeva G. – Turkic and Indology Department, Almaty, Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, candidate of philological science, doctor.

Дүйсембаева М. – Шымкентқаласы, Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар достығы университетінің аға оқытушысы, магистр

Иванова И.Б. – кандидат филологических наук, младший научный сотрудник Сектора грамматики и диалектологии якутского языка, Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов севера СО РАН

Абдрахманова Ж. – ТХ. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Мүтәнлы Е. – ҚХР. Орталық ұлттар университеті. Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты, қазақ тілі мен әдебиеті факультеті қазіргі қазақ тілі мамандығының магистранты

Шормақова А. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының PhD докторанты

Жұмабайқызы Ұ. – Қытай Халық Республикасы, Орталық Ұлттар университеті, қазақ тілі мен әдебиеті факультеті, 2014 жылдық көне түркі тілін зерттеу бағытының магистранты

Берікқызы А. – ҚХР. Орталық ұлттар университеті. Аз санды ұлттардың тілі мен әдебиеті институты, қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің докторанты

Мамырбекова Г.М. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Тіл тарихы және диалектология бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты

МАЗМҰНЫ

<i>Манкеева Ж.А.</i> Қазақ әлемінің тілдік бейнесіндегі рухани мәдениеттің архетиптік сипаты.....	3
<i>Фазылжанова А.М.</i> The physical characteristics of kazakh word flow and their units and components.....	8
<i>Amirbekova A.B.</i> Lingocognitive mechanisms of formation of national world-views of kazakh people.....	14
<i>Әбеуұлы А.</i> «Блгі қаған» ескерткіші мен қазіргі қазақ тілін салыстырып зерттеу.....	19
<i>Kortabayeva G.</i> Türk dünyası birliđi – alfabe ortaklıđıdır.....	25
<i>Дүйсембаева М.Е.</i> Тілді зерттеудің әдістері мен зерттеу әдістемелері.....	30
<i>Иванова И.Б.</i> Лексические средства выражения длины, расстояния в якутском и казахском языках (функционально-семантический аспект).....	41
<i>Абдрахманова Ж.</i> Эргонимдердің қалалық ономастикадағы орны.....	47
<i>Мүтәнлы Е.</i> Қазақ тіліндегі фокустың (ой екпіні) дауыс қаттылығы жағындағы фонологиялық бейнесін экспериментті зерттеу.....	54
<i>Шормақова А.Б.</i> Жарнама мәтіндерінде тыныс белгілерінің қолданылуы.....	60
<i>Жұмабайқызы Ұ.</i> «Күлтегін» құлпытасындағы дауысты дыбыстардың емлесі.....	65
<i>Берікқызы А.</i> Ауызекі сөйлеу туралы.....	74
<i>Мамырбекова Г.М.</i> Ескі кітаби сөздердің варианттылығы және оларды орфографиялық сөздікке енгізу мәселелері.....	79
Біздің авторлар	86

Редакторы: Ш. Жамықаева
Техникалық редакторы әрі
беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 832

Теруге берілді 15.11.2016. Басуға қол қойылды 15.12.2016.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 5,75.
Есепке алынатын баспа табағы 6.
Таралымы 200. Тапсырыс №27.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61